

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc.02/30.12.2019. Tar.56.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

НАРГИЗА АДХАМОВНА ИСМАТОВА

**БУХОРО АМИРЛИГИ ВАҚФ МУЛКЧИЛИГИ ТАРИХИДАН
(XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИ)**

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент, 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати мундарижаси

Contents of the abstract of the doctor of philosophy (PhD) dissertation

Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)

Наргиза Адхамовна Исматова

Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги тарихидан
(XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари) 3

Nargiza Adkhamovna Ismatova

From the History of Waqf Property in the Bukharan Emirate
(second half of 19th – early 20th centuries) 27

Наргиза Адхамовна Исматова

Из истории вакфного имущества в Бухарском эмирате
(вторая половина XIX – начало XX вв.) 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ 53

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМий ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc.02/30.12.2019. Tar.56.01 РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

НАРГИЗА АДХАМОВНА ИСМАТОВА

**БУХОРО АМИРЛИГИ ВАҚФ МУЛКЧИЛИГИ ТАРИХИДАН
(XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИ)**

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент, 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2022.3. PhD/Таг726 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, англиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.fati.uz) ҳамда "ZiyoNET" (www.ziynet.uz) ахборот-таълим порталида жойлаштирилган.

Илмий раҳбарлар:

Доно Ҳамидовна Зияева

тарих фанлари доктори, профессор

Азамат Знё

тарих фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Азимхўжа Музаффарович Атаходжаев

тарих фанлари доктори

Ўқтамбек Абдулганевич Султонов

тарих фанлари доктори

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Миллий университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.02/30.12.2019.Таг.56.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил "___" "_____" соат ___даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100047, Тошкент шаҳри, Яхё Ғуломов кўчаси, Фанлар академияси асосий биноси 70-уй, 110-хона. Тел.: (99871) 233-54-70, (99871) 233-62-01; факс: (99871) 233-39-91; e-mail: info@fati.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (___рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй. Тел.: (99871) 262-74-58, факс: (99871) 262-34-41).

Диссертация автореферати 2022 йил "___" _____ кuni тарқатилди.

(2022 йил "___" _____даги ___-рақамли реестр баённомаси)

М.С. Исакова

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори

Х.С. Жуманазаров

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Н.А. Аллаева

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси, тарих фанлари доктори

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда рўй бераётган глобаллашув ва интеграция жараёнлари айрим сиёсий мураккабликларни юзага келтириш билан бирга, инсониятнинг умумбашарий қадрияти саналган хайрия ва ҳомийлик сингари бунёдкорлик фаолиятларини янада юқори босқичга чиқармоқда. Дунёнинг катта қисмида ҳануз ўз аҳамиятига эга бўлган вақф – хайрия йўналиши бугунги кунда ҳам аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни ижтимоий ҳимоялашда алоҳида ўрин тутди. Шу жиҳатдан, хайрия ва ҳомийлик, мулкрий муносабатлар, маданий-маърифий муассасалар фаолиятини тиклашда вақф мулкчилиги муҳим аҳамият касб этади.

Дунёда амалга оширилаётган илмий изланишларда Марказий Осиёда вақф институти, жумладан, унинг назарий-ҳуқуқий асосларини аниқлаш, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш, айниқса, Темурийлар даври вақф мулкчилиги ҳолатини ёритиш, вақфномаларнинг матншунослик таҳлилинини амалга оширишга катта эътибор қаратилган. Шу билан бирга, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон минтақасидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга жиддий таъсир кўрсатган ҳодиса сифатида Бухоро амирлигида Россия империяси протекторати ўрнатилгач, вақф мулкчилигида юз берган ўзгаришлар ва уларга таъсир этган омилларни очиб бериш, вақфнинг жамият турли қатламлари манфаатларига хизмат қилувчи ҳамда ижтимоий ҳимоя вазифасини бажарган кўпқиррали институт сифатидаги аҳамиятини кўрсатиб бериш ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар замирида тарих фани ривожини янги поғонага ўтиб, бирламчи манбаларга таянган ҳолда замонавий ёндашувлар асосида миллий давлатчилик тарихини ўрганиш ҳам янги сифат босқичига кўтарилмоқда. Зеро, “Тарихимиз, маданиятимиз, динимизга алоқадор бир варақ қўлёзма бўлса ҳам, уларни тўплаб, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англатиш”¹ бугунги куннинг долзарб вазифалари сифатида белгилаб олинди. Айниқса, таълим тизими, диний-маърифий муассасаларнинг моддий асосини ташкил этган вақф тизимини тиклаш, ривожлантириш ва бу орқали “фуқароларнинг диний, маънавий ва интеллектуал салоҳиятини оширишга қаратилган ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш”²га алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу жиҳатдан, Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги тарихини бирламчи манбаларга таянган ҳолда миллий давлатчилик нуқтаи назаридан ўрганиш юқорида қайд этилган бир қатор масалаларга ойдинлик киритишга хизмат қилади.

¹ Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 471.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида” Фармони. www.lex.uz

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” дастурининг устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Бугунги кунгача вақф мавзуси бўйича катта ҳажмда тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, улар ҳудуд жиҳатдан турли мусулмон мамлакатларини қамраб олади³. Улардан ишда услубий ёндашув ҳамда илмий-назарий хулосалар чиқаришда фойдаланилди. Лекин Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги тарихига доир махсус комплекс ишлар амалга оширилмаган. Масаланинг айрим жиҳатларини ёритувчи маълумотлар эса, Туркистондаги вақф масаласи акс этган турли йўналишдаги адабиётларда ўз ифодасини топган. Шу жиҳатдан, вақф мулкчилиги масаласига доир тадқиқотларни даврий ҳамда муаммовий ёндашув асосида Россия империяси, совет ва мустақиллик йилларида яратилган ҳамда хорижий тадқиқотларга ажратиб кўрсатиш мумкин.

Мавзунинг тўлиқ тарихшунослик таҳлили диссертациянинг биринчи бобидан ўрин эгаллаганлиги боис, бу қисмда ҳар бир гуруҳга умумий тавсиф ва хулосалар бериб ўтилди.

Россия империяси даврида амалга оширилган ишларда муаммога империя ҳукумати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда вақфларни назоратга олишда, ер муносабатларидаги саволларга, хусусан, улардан хазина ҳисобига солиқ солиш сингари масалаларга ойдинлик киритиш жиҳатидан ёндашилган.

Совет даври тадқиқотларида вақф масаласи асосан *аграр ва ер мулкчилиги муносабатлари* тарихи доирасида, шунингдек, *манбашунослик* нуқтаи назаридан ўрганилди. Мазкур асарларда вақф мулкчилиги тарихига ер-сув муносабатлари, иш юритиш ва ҳужжатшунослик – дипломатика,

³ Kuran T. The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System // Law and Society Review. – 2001. – Vol. 35, №. 4. – P. 841–897; Shatzmiller M. Islamic Institutions and Property Rights: the case of the ‘Public Good Waqf’ // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2001. – Vol. 44, № 1. – P.57–58; Layish A. Waqfs of Awlād al-Nās in Aleppo in the Late Mamlūk Period as Reflected in a Family Archive // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2008. – Vol. 51, № 2. – P. 287–326; Cizakca M. Cash waqfs of Bursa, 1555–1823 // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1995. – Vol. 38, № 3. – P. 313–354.

аёлларнинг жамиятдаги роли, уламоларнинг мақоми ҳамда уларнинг иқтисодий ҳолати сингари масалалар доирасида эътибор қаратилган.

Мустақиллик йилларида мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ҳамда диний қадриятларнинг тикланиши шароитида вақф мулкчилиги тарихига эътибор кучайиб, мавзу тарихшунослиги бойиб борди. Бу даврда ёзилган тадқиқотларда Россия империясининг Туркистондаги вақфларга нисбатан юритган сиёсати, вақф мулкчилигининг бошқаруви, пул вақфи, аёлларнинг вақф мулкчилигидаги ўрни сингари жиҳатлар ўрин эгаллаган.

Хорижлик муаллифлар томонидан яратилган асарларда вақф мавзусининг назарий жиҳатлари, ҳужжатшунослик таҳлили амалга оширилган. Шунингдек, ушбу мутахассислар турли тарихий даврлардаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жараёнларда вақф мулкчилигининг аҳамиятини ёритишга ҳам эътибор қаратганлар.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида бажарилган ФА-Ф8-043: “XIX асрнинг сўнгги чораги – XX аср бошларида Бухоро ва Хива хонликлари тарихи” (2008-2011) мавзусидаги фундаментал лойиҳа ҳамда ИФА-2012-1-13: “Ўзбекистон тарихи хрестоматияси (4-жилд)” (2012-2013) ва ИФА-2012-1-3: “Ўзбекистон тарихи (1860-1917 йиллар)” (2012-2013) инновацион лойиҳалари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги ҳолати, унга таъсир кўрсатган ички ва ташқи омилларни ёритиш орқали Россия империяси мустамлакачилигининг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Илмий адабиётларда вақф масаласининг ёритилиши ҳамда улардаги асосий ёндашувларни таҳлил этиш;

Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги ҳолатини акс эттирувчи манбаларни аниқлаш, тизимлаштириш, таснифлаш, таҳлил қилиш, шунингдек, тарихий ҳужжатларни илмий муомалага киритиш;

Бухоро амирлигининг Россия империяси томонидан протекторатга айлантирилиши ва унинг вақф мулкчилигига таъсирини таҳлил этиш;

мулкларни вақф қилиш тартиби, вақф субъектлари ҳамда улар фойдасига таъсис этилган мулк турларини ёритиш;

вақф мулкларидан фойдаланиш йўллари ва бу борада юзага келган муаммоларни тадқиқ этиш;

воқифлар ижтимоий таркибини таҳлил этиш;

вақф мулкчилигида жинс ва ёш масалаларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти сифатида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги тарихи танланган.

Тадқиқотнинг предметини Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги, вақф соҳасидаги анъаналар ҳамда юз берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ташкил қилади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда микротарих, қиёсий-солиштирма, статистик ва мазмуний таҳлил усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Бухоро амирлигининг Россия империяси томонидан протекторатга айлантирилиши, муҳим ҳудудларнинг қўлдан кетиши ҳамда Зарафшон сувини тақсимлаш ҳуқуқининг мустамлакачи маъмурият ихтиёрига ўтиши, қолаверса, минтақанинг пахта етиштиришга мослаштириб борилиши бевосита вақф тизимида ер-сув танқислиги, вақф мулклари даромадидан фойдаланишнинг қийинлашиши, таъминотсиз қолган кўплаб масжид-мадрасаларнинг қаровсиз ҳолга келиб, давлат тасарруфига ўтиб кетиши сингари жиддий ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келганлиги далилланган;

Бухоро ҳукмдорлари империяга тобеъ бўлган ҳолатда ҳам вақф мулкчилигини тартибга солишдаги аҳамиятини ҳисобга олиб, ариза (*мурожаат, шикоят, ҳисобот*) ҳамда қонуности (*муборакнома, ёрлиқ*) ҳужжатларнинг тизимли тарзда юритилишига катта эътибор билан ёндашганликлари асосланган;

Бухоро амирлиги вақф амалиётидаги фарқли жиҳатлар аниқланиб, товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида илгари чекланган ҳажмда бўлган пул вақфлари сони ортиб борганлиги ҳамда мазкур мулк тури асосан кўчмас мулкка қўшимча тарзда, бошқа кўчмас мулк сотиб олиш учун таъсис этилгани аниқланган;

Амир Абдулаҳадхон томонидан Мадина шаҳридаги “Равзайи Мунаввара” учун таъсис этилган вақф мулклари мисолида Бухоро ҳукмдорларининг араб мамлакатларига ажратган хайриялари асрий анъана ва қадриятлар билан боғлиқлигидан ташқари, уларнинг халқаро майдондаги сиёсий мавқеларини мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилгани асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Тадқиқот жараёнида Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги билан боғлиқ 700 га яқин вақфномалар, 25 та ижара ҳужжатлари, 100 га яқин олди-сотди (*байъи бот*) 10 дан ортиқ гаров (*байъи жойиз*) ҳужжатлари, вақф масаласига доир 87 та турли мазмундаги аризалар, ҳукмдорлар томонидан чиқарилган 100 дан ортиқ фармойишлар, Бухородаги мавжуд ижтимоий муассасалар рўйхати тадқиқ этилиб, мулкрий муносабатлар, ер эгалиги, ижтимоий муносабатлар масалалари очиб берилган;

Вақфномалар матни таҳлил этилиб, уларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда жараёнлар кетма-кетлигига мувофиқ, яъни сана, расмийлаштирилган жой, вақф таъсис этувчининг (воқиф) номи, вақфга берилган мулк ҳамда унинг чегаралари, вақф мулки даромади фойдасига йўналтирилган муассаса ёки ижтимоий-диний тадбир, вақф мулкларини бошқарувчи шахс (*мутавалли*), воқиф томонидан қўйилган шартлар, гувоҳлар ҳамда босилган

мухрнинг кимга тегишли эканлиги сингари қисмлардан ташкил топган маълумотлар базаси ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги олинган мавзунинг республика ҳамда хорижий давлатлар архив фондларида сақланаётган вақф масаласига доир тарихий ҳужжатлар асосида ўрганилгани, шунингдек, замонавий тадқиқот усулларида ҳамда илмий-назарий ёндашувлардан фойдаланилганлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундан иборатки, тақдим этилган маълумотлар Ўзбекистон давлатчилиги тарихи ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимида муҳим ўрин эгаллаган вақф мулкчилиги тарихини чуқурроқ ўрганишга хизмат қилади. Тадқиқот натижалари Туркистон ўлкасида мулкрий муносабатлар, диний-ижтимоий муассасалар ва уларнинг хўжаликлари бўйича олиб борилаётган илмий изланишларни янада ривожлантириш ҳамда янги назарий-услубий ёндашувларни ишлаб чиқишга асос бўлади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ўзбек халқининг тарихий меросини сақлаш, тадқиқ этиш ва келгуси авлодларга етказишга қаратилган давлат дастурларини бажаришга, миллий ва умуминсоний қадриятларни сақлаш, тарғиб этишга бағишланган лойиҳаларни ишлаб чиқишга ҳамда унда илгари сурилган илмий маълумотлар, таҳлилий материаллар ва хулосалардан олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув муассасаларида Марказий Осиё, жумладан, Туркистон ўлкасида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тарихи, тарихий манбашунослик бўйича мустақил курслар ташкил этишга, тарихий адабиётлар ва ўқув қўлланмалар ҳамда маърузалар тайёрлашда фойдаланиш имконияти билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги тарихидан (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари) мавзуси бўйича олинган илмий хулоса ва таклифлар асосида:

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги ҳолати, вақф хўжаликлари фаолияти, мулкларини таъсис этиш, вақф ҳужжатларини расмийлаштиришга доир маълумотлардан ЎЗР ФА Тарих институтида 2012-2013 йилларда бажарилган Фан ва технологиялар қўмитасининг ИФА-2012-1-13 рақамли инновацион лойиҳаси доирасида тайёрланиб, чоп этилган “Ўзбекистон тарихи хрестоматияси (4-жилд)”ни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2021 йил 3/1255-3175-сон маълумотномаси). Тақдим этилган маълумотлар Бухоро амирлигида таълим тизими, маърифий-маданий муассасалар тарихи, мулкчилик муносабатлари сингари ижтимоий-иқтисодий масалаларни ёритишга хизмат қилган;

Бухоро амирлигининг Россия империяси томонидан протекторатга айлантирилиши, муҳим ҳудудларнинг қўлдан кетиши ҳамда Зарафшон сувини тақсимлаш ҳуқуқининг мустамлакачи маъмурият ихтиёрига ўтиши, қолаверса, минтақанинг пахта етиштиришга мослаштириб борилиши, бевосита вақф тизимида ер-сув танқислиги, вақф мулклари даромадидан

фойдаланишнинг қийинлашиши, моддий таъминотсиз қолган кўплаб масжид-мадрасаларнинг қаровсиз ҳолга келиб, давлат тасарруфига ўтиб кетиши сингари жиддий ижтимоий-иқтисодий оқибатлар борасидаги илмий-назарий хулосалардан “O‘zbekiston tarixi” телеканалининг “Манбалар сўзлаганда”, “Очиқ дарс” ҳамда “Тарихий савол” кўрсатувларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон МТРК, “O‘zbekiston tarixi” телеканалининг 2021 йил 15 апрелдаги 02-40-566-сон маълумотномаси). Тадқиқот натижалари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф тарихи борасидаги таҳлилий фикрларни кенг жамоатчиликка билдириш, шунингдек, хайр-эҳсон, инсонпарварлик ҳамда ижтимоий қўллаб-қувватлаш сингари ғояларни тарғиб этиш имкониятини яратган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 12 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 5 та халқаро, 7 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 17 та илмий иш эълон қилинган, шу жумладан, 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижалари чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та мақола, жумладан, 4 таси республика ва 1 таси хориж журналларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 150 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари кўрсатилган, унинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялари устувор йўналишларига мос келиши, натижаларнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилигини асослаш билан бирга, уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиқ берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши, ишнинг апробацияси ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Вақф мулкчилиги мавзусининг тарихшунослиги ва манбавий асослари”** деб номланиб, дастлаб олинган масаланинг тарихшунослик таҳлили амалга оширилган.

Мавжуд адабиётлар таҳлили бугунга қадар XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф⁴ тарихига доир комплекс ишлар амалга оширилмаганини кўрсатади. Лекин турли йўналишдаги тадқиқотларда Туркистон ўлкасидаги вақфлар ўрганилиши масаласининг у

⁴ Вақф – мусулмон мамлакатларида давлат ёки мусулмонлар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2017. – Б. 122; “Вақф” сўзининг синоними сифатида айрим мусулмон мамлакатларида “хабс”, “хубус” ёки “хубс” сўзи қўлланилади. The Encyclopaedia of Islam. Vol.11. – Leiden: Brill, 2002. – P. 59.

ёки бу жиҳатлари акс этган бўлиб, уларни *Россия империяси* ва *совет* давридаги ишлар, шунингдек, *мустақиллик* йилларида яратилган асарлар ҳамда хорижлик муаллифлар томонидан ёзилган адабиётларга ажратиб таҳлил этилди.

Туркистон ўлкаси вақф мулкчилиги масаласининг тизимли равишда махсус ўрганилиши бевосита Россия империясининг минтақада олиб борган сиёсати билан боғлиқдир. Империя ҳукумати ҳудудни босиб олгандан сўнг ҳар соҳада мустаҳкам бошқарувни ўрнатишга, мулкларни тасарруф этишга ҳаракат қилган. Бир неча асрлардан бери шаклланиб келган ҳамда Туркистонда мулкчиликнинг салмоқли қисмини эгаллаган вақф мулкчилиги тадқиқ қилиниши зарур бўлган масалалардан бири сифатида турар эди. Бу ишга бевосита жалб этилган рус шарқшунос-ўлкашунослари ўз навбатида кўплаб юқори вазифаларни эгаллаган амалдорлар эди. Натижада вақф масаласига бағишланган дастлабки тадқиқотлар пайдо бўлди⁵. Ушбу ишларда империя ҳукумати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда вақфларни назоратга олишда, ер муносабатларидаги саволларга, хусусан, улардан хазина ҳисобига солиқ солиш сингари масалаларга ойдинлик киритиш жиҳатидан ёндашилган.

Совет ҳукумати даври адабиётларида вақф мулкчилигини ўрганиш ўзига хос тарзда амалга оширилди. Дастлабки даврларда, аниқроғи 1917-1928 йиллар оралиғидаги тадқиқотларда бу масалага вақф мулклари бўйича ислохот ўтказиш, уларни назоратга олиш мақсадида ёндашилди. Бу бўйича рус муаллифларидан В.Л. Вяткин⁶, П.П. Иванов⁷, қолаверса, М. Абдурашидхонов, А. Чўлпон сингари миллий зиёлилар қарашларида ҳам ўзига хос мулоҳазалар акс этган эди⁸.

1929 йил Ўзбекистон ССРда вақф мулклари тугатилганидан сўнг, вақф масаласи тарихшунослигида янги йўналишдаги тадқиқотлар пайдо бўла бошлади. Улар асосан *аграр ва ер мулкчилиги муносабатлари тарихи*⁹

⁵ Кун А.Л. Вакуфы // Туркестанские ведомости. – 1872. – № 21; Ростиславов М. Н. Несколько слов о важности вакуфных документов в историческом отношении // Туркестанские ведомости. – 1873. – № 42; Ростиславов М. Н. Очерк видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае // Труды III международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге 1876. Спб., 1879-1880. – С. 1-33.; Емельянов Н. Численность вакуфов Туркестанского края // Туркестанские ведомости. – 1887. – № 1; Мордвинов Н.Л. Богоугодные и благотворительные учреждения (вакф) у оседлых инородцев Туркестана // Туркестанский сборник. – Т. 454. – С. 7-14 (Русский вестник, 1899); Цветков П. Несколько слов о вакуфах // Туркестанский сборник. – Т. 541. – С. 51-68 (Сред. Аз., 1910. – № 10); Наливкин В.П. Записка о положении вакуфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания. Тип. штаба Туркестанского военного округа, 1900. – Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА), И-1-фонд, 12-рўйхат, 79-йиғмажилд, 1-19-варақлар; Вяткин В.Л. О вакуфах Самаркандской области. Справочная книжка Самаркандской области. – Вып. X. – Издание Самаркандского Областного Статистического Комитета. – Самарканд, 1912. – С. 3-13.

⁶ Вяткин В.Л. Вакуфный документ Ишратхана. Мавзолей Ишратхана. – Ташкент, 1958. – С. 109–136 (мақола олим вафотидан анча вақт ўтиб чоп этилган).

⁷ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. – Москва-Ленинград, 1954. – 377 с. (монография олим вафотидан анча вақт ўтиб чоп этилган).

⁸ Ў.Султоновнинг диссертациясида бу хусусида батафсил маълумот берилган. Қаранг: Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари бўйича докторлик дисс. – Тошкент, 2016. – Б. 21-23.

⁹ Мирзаев К.М. Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. – Ташкент, 1954. – 104 с.; Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. – Москва-Ленинград, 1960. – 489 с.; Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в

доирасида, шунингдек, *манбашунослик*¹⁰ нуқтаи назаридан амалга оширилди. Мазкур асарларда вақф мулкчилиги тарихига ер-сув муносабатлари, дипломатика, аёлларнинг жамиятдаги роли, уламоларнинг мақоми ҳамда уларнинг иқтисодий ҳолати сингари масалалар доирасида эътибор қаратилган.

Мустақиллик йилларида мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ҳамда диний кадрларнинг тикланиши шароитида вақф мулкчилиги, маданий-маърифий муассасалар тарихига, қўлёзма манбалар тадқиқига эътибор кучайди. С.Д. Болтабоев¹¹, Б.Б. Маллабоев¹² тадқиқотларида Россия империясининг Туркистондаги вақф мулкларига нисбатан юритган сиёсатининг умумий жиҳатлари акс этган бўлса, И.А. Алимов¹³ асарларида Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиш тарихи ўз аксини топди. Шунингдек, ушбу йилларда Ғ. Жўраева¹⁴, О. Жалилов¹⁵, Э. Каримов¹⁶, Ш. Камолиддин¹⁷ сингари мутахассислар томонидан Туркистон хонликларига мансуб айрим вақф ҳужжатлари ўрганилиб, улар асосида вақфнинг жамиятдаги ўрни очиқ беришга эътибор қаратилди.

Туркистон ўлкасида Россия империя ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин вақф тизимида юзага келган муаммоларни таҳлил этишда У. Абдурасулов¹⁸ ҳамда Ў. Султоновлар¹⁹ тадқиқоти алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек,

XIII-XIV вв. – Душанбе, 1966. – 128 с.; Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века. – Душанбе-Алма-Ата, 1967. – 330 с.; Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – 256 с.; Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. – Ташкент: Фан, 1970. – 286 с.; Шайхова А. Документы об аренде вақфных земель в Хивинском ханстве XIX – начало XX века // ОНУ. –1986. – № 1. – С. 48-51.

¹⁰ Чехович О.Д. Крестьянские обязательства 1914 г. на основании мнимой грамоты Исмаила Самани // Исторические записки. – Т. 33, 1950. – С. 259-270; Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – Ташкент: Фан, 1965. – 332 с.; Чехович О.Д. Самаркандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д. Чехович – Москва: Наука, 1974. – 461 с.; Чехович О.Д.; Вильданова А.Б.. Вақф Субханкулихана Бухарского 1693 г. // Письменные памятники востока. – Ежегодник 1973. – Москва: Наука, 1979. – С. 213-235; Большаков О.Г. Два вақфа Ибрахима Тамгач-Хана в Самарканде // Страны и Народы Востока. – Вып. X. – Москва: Наука, 1971. – С. 170-178; Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам Вақфнаме. – Ташкент: Фан, 1966. – 354 с.

¹¹ Болтабоев С.Д. Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX в. Автореф. дисс... кандидата исторических наук. – Ташкент, 1995. – 21 с.

¹² Маллабаев Б.Б. Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хожа Ахрор авлодлари мисолида). Тарих фанлари номзоди дисс. автореферати. – Тошкент, 2004. – 27 б.

¹³ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар) – Тошкент: Фан, 2009. – 222 б.

¹⁴ Жўраева Ғ. Вақф нима? // Шарқшунослик, 1991. – № 2. – Б. 37-47.

¹⁵ Жалилов О. Хазинамиздаги Хева ҳужжатлари // Шарқшунослик, 1993. – № 4. – Б. 62-71.

¹⁶ Каримов Э.Э. Кубравийский вақф XVIII – XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубравия в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2008. – 279 с.

¹⁷ Камолиддин Ш., Махмудова М., Мусаметов Б. Два вақфа Тамгач Бугра-хана в Самарканде. Вақфные документы XI века на мадраса и дом больных в Самарканде / Текст. Перевод. Комментарии. – Lap Lambert Academic Publishing, 2012. – 280 с.

¹⁸ Абдурасулов У.А. Вақфы Ташкента и их социальное пространство (на основе архивных материалов конца XIX — начала XX вв.) // Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века: традиции и инновации. – Материалы международной конференции. – Ташкент, 2009. – С. 86-89.

¹⁹ Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида ижара муносабатлари (Кўкалдош мадрасаси вақф маъмурияти ижара ҳужжатлари таҳлили) // O‘zbekiston tarixi. – 2012. – № 2. – Б. 35-46; Sultonov U. Waqf Administration in Tashkent Prior to and After the Russian Conquest: A Focus on Rent Contracts for the Kukeldas Madrasa // Der Islam, 2012. - Bd. 88. - P. 324-351; Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари бўйича докторлик

олиб борилаётган изланишлар натижасида вақф мулкчилигининг бошқарув тизими²⁰, пул вақфи ва ундан фойдаланиш асослари²¹, аёлларнинг вақф мулкчилигидаги ўрни²² сингари масалаларга ҳам эътибор қаратилмоқда.

Хорижлик муаллифлар ҳам Марказий Осиёдаги вақф масаласига эътибор қаратган бўлиб, улар турли тарихий даврлардаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жараёнлар доирасида мазкур масалани ҳам ўрганганлар²³.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, ҳозирга қадар яратилган асарларда вақф масаласининг бир қатор жиҳатлари турли ёндашувлар асосида ёритилган бўлса-да, бу борада жуда кўп масалалар, жумладан, вақф бошқаруви, вақф хўжаликлари тарихи, вақф мулкчилигида эгаллик ҳуқуқи сингари мавзулар кенг миқёсда тадқиқ этилмаган. Туркистон, Тошкент ҳамда Хива мисолида мазкур масалаларнинг айрим жиҳатлари очиб берилган бўлса-да, Бухоро амирлиги бўйича бу ҳолат кузатилмайди.

Биринчи бобнинг иккинчи қисмида мавзунинг манбавий асосини ташкил қилувчи бирламчи манбалар тадқиқига эътибор қаратилган. Мазкур манбалар икки гуруҳга: *тарихий ҳужжатлар* ҳамда *тарихий асарларга* ажратган ҳолда тавсифланди. Уларнинг ўзaro қиёсий таҳлили XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф мулкчилигининг турли жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

I. Тарихий ҳужжатлар. Вақф муносабатлари тарихига оид ҳужжатлар мазмунига кўра қуйидагича: 1) мулкларни вақф этиш жараёни билан боғлиқ ҳужжатлар бўлиб, улар таркибига *вақфномалар (вақфиялар)*²⁴ ва гувоҳлик орқали қайта расмийлаштирилган *шаҳодатномаларни* киритиш мумкин;

дисс. автореферати. – Тошкент, 2016. – 88 б.; Султонов Ў.А. Тошкент вақф мулклари тарихи: тарихий ҳужжатлар тадқиқи ва талқини (1507-1917). – Тошкент: Фан, 2021. – 367 б.

²⁰ Якубов Қ.К. Муҳаммад Раҳимхон II мадрасаси вақф хўжалиги: маъмурий бошқаруви, тузилиши ва иқтисоди // *О'zbekiston tarixi*. – 2015. – № 3. – Б. 13-23; Якубов Қ.К. XIX асрнинг II ярми – XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (Тарихий-манбашунослик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент, 2018. – 179 б.

²¹ Халияров А. Хива хонлигида пул вақфининг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларига доир // *О'zbekiston tarixi*. – 2014. – № 4. – Б. 12-23.

²² Исматова Н.А. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари Бухоро амирлиги вақф мулкчилигида аёллар фаолияти // *О'zbekiston tarixi*. – 2018. – №3. – Б. 3-14; Исматова Н. Бухоро амирлигида аёл вокифалар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). - Тошкент: Шарқ, 2020. - 206 б.

²³ McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. – Princeton, 1991. – 356 p.; McChesney R.D. Reconstructing Balkh: The *Vaqfiya* of 947/1540 // *Studies on Central Asian History in honor of Yuri Bregel*. Edited by Devin DeWeese. – Indiana University, Bloomington, 2001. – P. 187–243; Schwarz F. An endowment deed of 1547 (953 h.) for a Kubravi khanaqah in Samarkand // *Die Grenzen der Welt*. Ed. by Lorenz Korn, Eva Orthmann and Florian Schwarz. – Wiesbaden: Reichert, 2008. – P. 189-210; Subtelny M.E. Timurids in Transition. Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. – Leiden-Boston: Brill, 2007. – 411 p.; Абашин С.Н. Ислам в бюрократической практике царской администрации Туркестана (Вакуфное дело дахбитского медресе. 1892-1900) // *Сборник Русского Исторического Общества*. - Москва: Русская панорама, 2003. - № 7. - С. 163-191; Pianciola N. and Sartori P. Waqf in Turkestan: the colonial legacy and the fate of an Islamic institution in early Soviet Central Asia, 1917-1924 // *Central Asian Survey*. – 2007. – № 26. – P. 475-498; Isogai K. A. Commentary on the Closing Formula Found in the Central Asian Waqf Documents. *Persian Documents. Social History of Iran and Turan in the fifteenth to nineteenth centuries*. Edited by Kondo Nobuaki. – London and New York, 2003. – P. 3-12; Reichmuth P. Semantic Modeling of Islamic Legal Documents: A Study on Central Asian Endowment Deeds. PhD thesis manuscript. – Martin-Luther-Universität Halle (Saale), 2010. – 310 p.

²⁴ Бухоро ҳужжатларида “вақфия” сифатида қайд этилган.

2) *олди-сотди (байъи бот), гаров (байъи жойиз), ижара* келишувлари;
3) *аризалар*; 4) *ҳукмдор муборакномалари ва ёрлиқлари*.

Ўзбекистон Миллий архиви, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларидаги тарихий-меъморчилик ва бадий музей-қўриқхоналари, Россия Фанлар академиясининг Санкт-Петербург шаҳридаги Шарқ қўлёзмалари институти фондларида сақланувчи вақфномалар (700 га яқин), олди-сотди ҳужжатлари (100 дан ортиқ), ижара битимлари (25 та), вақф масаласига доир аризалар (87 та), фармойишлар (100 дан ортиқ) тадқиқ этилди.

Вақфнома мулк(лар)нинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи ҳужжат саналиб, унинг матни йиллар давомида анъанавий тарзда тузилган ва шартли равишда “муқаддима”, “асосий” ва “хотима” бўлимларидан, улар ўз навбатида бир неча кичик қисмлардан иборат бўлган.

XVIII аср охирлари ва айниқса, XIX асрлардан бошлаб, ихчам, яъни кам варақли вақфномаларни тузиш анъанаси кузатилади. Мазкур ҳолат вақф таъсис этишда ўртаҳол аҳоли вакилларининг ҳам фаоллашувидан далолат берадики, бу нарса уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати билан боғлиқ эди, дейиш мумкин. Чунки ҳужжатларни расмийлаштиришга муайян маблағ талаб этилган²⁵. Албатта, ҳужжатларни ихчамлаштиришда унинг анъанавий шакл-қолипи (формуляри)ни бузмасликка эътибор берилган²⁶.

Айрим вақф ҳужжатлари мураккаб тузилишга эга бўлиб, таркибида вақфнома, вақф мулки сотилиб, ўрнига янги мулк харид қилинган ҳолда қайта вақф сифатида таъсис этилган ҳужжат, олди-сотди келишувлари ўрин эгаллаган²⁷.

Бухоро амирлиги вақф муносабатларида байъи жойиз – мулкни олинган “қарз” эвазига вақтинчаликка “сотиш”²⁸, яъни “гаровга қўйиш” амалиёти, гарчи Хива хонлигидаги каби оммалашмаган бўлса-да, учраб турган. Бу турдаги аниқланган санокли ҳужжатлар ҳам мазкур амалиётнинг бевосита вақф ускуналарига нисбатан қўлланилганини кўрсатади.

Вақф мулкчилигига оид аризалар мақсад ва вазифаларига кўра даъво шикоят, мурожаатнома, ҳисобот мазмунида битилган бўлиб, қуйидаги масалаларни қамраб олади: а) вақф мулкларининг аҳволи, яъни бошқаруви, даромад тақсмоти ва ҳоказо; б) мулкларнинг чегарасини аниқлаштириш билан боғлиқ низолар; в) вақф мулкларини сотиш; г) вақф муассасалари ҳамда унга йўналтирилган мулкларнинг таъмири; д) вақф мулклари ижараси ҳамда ижарачилар билан боғлиқ низоли ҳолатлар.

²⁵ Қозихоналарда ҳужжат расмийлаштирилиш учун маблағ олинган. Бундан ташқари, муҳр учун “муҳрона”, мулозим хизмати учун “хизматона” ҳақлари олинган. Бу ҳақида қаранг: Юсупов М.С. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. Тошкент-Вена, 2016. – С. 18.

²⁶ Бу ҳолатда юқори табақа вакилларининг вақфномаларидан фарқли ўларок, уларнинг муқаддимасида келтирилувчи узундан-узун ҳамд-сано қисмидан воз кечилган, холос.

²⁷ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 125, 125/1, 125/2, 125/3, 125/4-йиғмажилдлар.

²⁸ Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Ташкент: Узбекистан, 1987. – С. 32-33.

Муборакнома расмий ёзишма сифатида давлатчилик тарихи билан боғлиқ бошқарув қурилмаси, иш юритиш тартиби сингари масалаларга ойдинлик киритиш имконини беради. Бу турдаги ҳужжатларга ҳукмдорларнинг интилишлари, хоҳиш-истакларини кўрсатувчи далил сифатида ёндашилса, улар амирларнинг етакчилик хислатларини, мамлакатда юзага келган ҳар қандай масалада бефарқ бўлмаганликларини намоён қила олиши билан алоҳида аҳамиятлидир.

Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги тарихини ёритишда тадқиқ этилаётган даврларда яратилган *тарихий асарлар* ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мазкур асарлар шартли равишда икки гуруҳга ажратилган ҳолда кўриб чиқилди. *Биринчи гуруҳга* ҳукмрон сулола тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга оид маълумотлар қайд этилган манбаларни киритиб, тадқиқотнинг у ёки бу масалаларини ёритишда фойдаланилди²⁹.

Яратилган асарлар ғоявий ёндашув жиҳатидан ўзаро фарқ қилган. Сарой муаррихларидан саналган Носириддин Тўра, Муҳаммад Салимбек, шунингдек, манғитлар сулоласи ҳукмдори Саййид Амир Олимхон (1910-1920) асарларида табиийки, манғитлар сулоласига нисбатан хайрихоҳлик, уларнинг сиёсатини оқлаш позициялари сезилади. Ушбу асарларда ҳукмдорларнинг хайрий, маданий-маърифий, бунёдкорлик соҳалардаги фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

XIX аср охири – XX аср бошларига келиб, тарихнависликда сарой вакиллари томонидан ёзилган тарихий асарлар ортиши билан бир қаторда норасмий тарзда ёзилган асарлар ҳам юзага келганлигини кузатиш мумкин³⁰. Жумладан, Аҳмад Дониш, Мирзо Абдулазим Сомий, Садр Зиё, Садриддин Айний, Фитрат сингари “мустақил тарихчилар”нинг юқорида зикр этилган “норасмий” асарлари мамлакатдаги бошқарув тизими билан боғлиқ муаммоларга, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий масалаларга, хусусан,

²⁹ Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти арки Бухоро / Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ғ. Каримов. – Тошкент: Тафаккур, 2009. – 128 б.; Трактат Аҳмад Дониша “История мангитской династии” / Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. – Душанбе: Дониш, 1967. – 142 с.; Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи / Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. – Тошкент, 2014. – 141 б.; Мйрзā ‘Абд ал-‘Азйм Сāмй. Та‘рйх-и Салāтйн-и Манғйтййа / Перевод и примечания Л.М. Епифановой. – Москва, 1962. – 178 с.; Мирзо Салимбек. Кашқўли Салимий. Таворихи мутақаддимин ва мугтаахириин / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н. Йўлдошев. – Бухоро, 2003. – 342 б.; Мирза Салимбек. Тарих-и Салими / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.К. Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009. – 330 с.; The Personal History of a Bukharan Intellectual. The diary of Muḥammad-Sharīf-i Ṣadr-i Ziyā / Translated from the Original Manuscript by Rustam Shukurov. – Leiden-Boston: Brill, 2004. – 407 p.; Садриддин Айний. Асарлар. 7-т. Эсдалиқлар. IV қисм / Тожикчадан А. Ҳақимов таржимаси. – Тошкент, 1966. – 321 б.; Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи / Форсийдан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Абдусодиқ Ирисов. – Тошкент: Фан, 1991. – 21 б.; Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси / Тожик тилидан таржимон Ҳасан Қудратуллаев // Шарқ юлдузи. – 1991. – № 8. – Б. 13-43; Абдуруф Фитрат. Ҳинд саёҳи баёноги. Танланган асарлар. – I жилд / Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Д. Алимова ва б. – Тошкент, 2000. – Б. 98-169; Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. 1941. Самарқанд давлат бирлашган тарихий-меъморий ва бадий-музей кўрикхонаси, № 828; Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. – 169 с.; Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги / Тарж. Ҳ. Тўраев. – Бухоро, 2004. – 120 б.

³⁰ Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX – XX аср бошлари) / Масъул муҳаррир Д.Ҳ. Зияева. – Тошкент, 2022. – Б. 46-47.

вақфларга нисбатан танқидий фикрлар анча дадил баён этилганлиги билан ўзига хосдир.

Бухородаги машҳур сўфийлар, авлиёлар қабрлари, мадрасалар хусусида маълумот берувчи манбалардан³¹ вақф муассасалари миқдорини тадқиқ этишда фойдаланилди.

Сафарномалар – XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигига ташриф буюрган кишилар ўзларига юкланган турли топшириқ ва вазифалар доирасида амирликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ қизиқарли тафсилотларни қайд этганлар³². Гарчи ушбу манбаларда бевосита вақф мулкчилиги ҳолати хусусида батафсил сўз юритилмаса-да, ер-сув муносабатлари билан боғлиқ маълумотлари мавзуни ёритишда алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, XIX аср охирларида ўлкага ташриф буюрган даниялик зобит ҳамда сайёҳ Оле Олуфсен Зарафшон суви тасарруфини ўз қўлларига олган рус ҳукумати Бухоронинг бу сувга эҳтиёжи борлигини англаган ҳолда қасддан сувни узиб қўйганлиги хусусидаги фикрни билдиради. Бундан кўзланган мақсад амирликнинг Россия империясига итоткорлигини кучайтиришдан иборат бўлганлигини таъкидлайди³³.

Диссертациянинг **“Бухоро амирлиги вақф мулкчилигининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ҳолати ва хусусиятлари”** деб номланган иккинчи бобида дастлаб тадқиқ этилаётган даврда амирликдаги вақф мулкчилиги ҳолати, вақфга бериладиган ерлар ҳажмида содир бўлган ўзгаришлар, мулк дахлсизлиги тушунчалари таҳлил этилган.

1868 йилда Россия империяси томонидан Бухоро амирлигининг босиб олиниб, “протекторат”, яъни қарам давлатга айлантирилиши анъанавий мулкчилик тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Шу боис, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги вақф мулкчилиги ҳолати унинг Россия империяси протекторати сифатидаги сиёсий мақоми, ижтимоий-иқтисодий вазият ва юз берган ўзгаришлар билан бевосита боғлиқдир.

Россия империяси амирликда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ҳамда иқтисодий, ҳарбий-стратегик мақсадларни кўзлаган ҳолда қўплаб чоратадбирларни амалга оширган. Хусусан, Туркистон генерал-губернатори талаби билан амирлик ҳудудида “Империя сиёсий агентлиги”нинг таъсис этилиши, Бухоро иқтисодиётига рус капиталининг кириб келиши, Бухоро қишлоқ хўжалигининг Россия саноати учун хом-ашё етказиб берувчи

³¹ Мухаммад Насриддин ал-Ханафи ал-Хасани ал-Бухари. Тухфат аз-заирин / Перевод, предисловие, комментарии – Х. Тураев. – Ташкент, 2003. – 31 с.; Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий / Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. – 122 б.; Садр Зиё. Зикри асомийи мадориси дохилайи Бухорои Шариф. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 2193.

³² Ханьков Н. Описание Бухарского Ханства. – СПб., 1843. – 279 с.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб. 1865; Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару Русской миссии в 1870 году. – СПб., 1871. – 108 с.; Schuler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. – New York, 1876. – 463 p.; Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёхат қайдлари / Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи З.А. Саидбобоев. – Тошкент, 2019. – 335 б.; Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. – London, 1911. – 599 p.

³³ Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. – P. 4.

сифатида ихтисослашуви³⁴ шулар жумласидандир. Катта ҳажмдаги ер майдонларининг пахта экишга мослаштириб борилиши бевосита вақфга бериладиган ерлар ҳажмини қисқаришига олиб келган. Бу даврларда асосан 2-4 таноб³⁵ ҳажм оралиғидаги ерлар вақф қилинганини мавжуд тарихий ҳужжатлар орқали кузатиш мумкин.

1888 йилда Россия-Бухоро ҳукуматлари ўртасида қабул қилинган ва Россия манфаатларини кўзлаган кўшимча қоидалар орқали ерларни хусусийлаштиришга чекловлар қўйилди. Эндиликда амирлик фуқароларига кўриқ ерларни ўзлаштириш жараёнидан сиёсий агентликни хабардор этиш мажбурияти юклатилган эди. Ҳар бир киши учун муайян ҳажмдан ортиқ ерларни бериш тақиқланди. Жумладан, маҳсулот сақланадиган омбор учун 750 дан 1500 квадрат саржин³⁶гача, турар-жой учун 300 дан 750 квадрат саржингача, бозор растаси учун 5 дан 15 квадрат саржинга тенг бўлган ҳажмдаги ерларни сотиб олишга ижозат берилди. Аксинча, Россия фуқароларининг имтиёзлари кенгайтирилиб, улар сиёсий агентлик рухсати билан амирлик ҳудудидан ер сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлдилар³⁷.

Бухоро амирлиги кўпроқ қишлоқ хўжалигига ихтисослашган мамлакат бўлиб, иқтисодиёт негизини сунъий суғоришга асосланган дехқончилик ташкил этар, бунда вақф ерларининг ҳам ҳиссаси катта эди. Амирлик суғориш тизимининг асосий манбаи бўлган Зарафшон дарёсидан 142 та магистрал канал бош олиб, шундан 99 таси Самарқанд ҳамда 43 таси Бухоро воҳасини суғорар эди³⁸. Мавжуд маълумотларга кўра, XIX асрнинг 70-йилларида суғориладиган ерларнинг умумий ҳажми 289174,2 десятина³⁹ бўлган⁴⁰. Россия босқинидан сўнг Зарафшон дарёсидан фойдаланиш Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти ихтиёрига ўтиши, сувнинг вақтида берилмай тўсиб қўйилиши амирлик қишлоқ хўжалиги учун катта зарар келтирган⁴¹. Оқибатда кўп экин ерлари қуриб қолиб, ҳосилнинг камайиб кетишига олиб келган. Мазкур ерлар орасида вақф ерларининг ҳам бўлганлиги ҳисобга олинса, табиийки, ўлкада содир бўлган сиёсий ўзгаришларнинг амирлик вақф мулкчилиги тизимига жиддий таъсир этганлиги яққол кўзга ташланади.

Истилога қадар шариат қоидаларига кўра, вақф муассасаси оралиқдаги масофадан қатъий назар, ўзига тегишли бўлган мулкка тўғридан-тўғри эгалик қилган. Лекин Россия империяси билан тузилган шартномадан сўнг, асрлар

³⁴ Холикова Р. Россия-Бухоро: Тарих чорраҳасида. – Тошкент: О‘қитувчи, 2005. – Б. 196-231.

³⁵ Таноб – Ўрта Осиёда кенг тарқалган ер ўлчови бирлиги ҳисобланиб, ҳудудларга кўра турлича бўлган. Бухоро, Самарқанд ва умуман Зарафшон водийсида 1 таноб 625 кв. сажен = 2845,1562 кв.м. га тенг бўлган. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – Москва, 1970. – С. 129.

³⁶ Саржин – Россияда 1918 йилга қадар қўлланилган ўлчов бирлиги бўлиб, 3 газ ёки 2136 м.га тенг. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2002. – 4-том. – Б. 515.

³⁷ ЎзМА, И-3, 2-рўйхат, 1-ийғмажилд, 3-4-варақлар.

³⁸ Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Тошкент: Фан, 1972. – Б. 202.

³⁹ Десятина – Россияда қўлланилган асосий юза ўлчови бўлиб, 2400 кв. саржин ёки 1609 га. га тенг. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2002. – 3-том. – Б. 267.

⁴⁰ Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Б. 202.

⁴¹ Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. – Б. 94.

давомида амал қилиб келинган “муқаддас ва дахлсиз мулк” тушунчаси ўзгарган. Яъни, Бухоронинг қатор масжид, мадраса ва хонақоҳлари ўзларига тегишли мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолган ва аксинча, губернаторлик ҳисобига ўтиб кетган кўплаб вақф муассасаларининг Бухородаги хусусий мулклари бошқарувсиз қолганлиги боис давлат (амирлик) мулкига айлантирилган. Буни тасдиқловчи ҳужжатлар Зарафшон музофоти девонхонасида кўплаб сақланиб қолган⁴². Ўз навбатида Самарқанд, Жиззах, Хўжанд, Ўратепа сингари йирик ҳудудларнинг амирлик тасарруфидан Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига ўтиши вақф муассасаларига тегишли мулклар ва уларнинг даромад ҳамда харажатлари масаласида ҳам жиддий муаммоларни келтириб чиқарган. Албатта, бундай ҳолатлар икки томон ўртасида кўплаб келишмовчилик ва норозиликларни келтириб чиқарган. Шу жиҳатдан, мустамлака қилинган ҳудудда мавжуд бўлиб келган анъанавий тартиб-қоидалар билан тўқнаш келган рус ҳукумати анчагина жиддий ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиши лозим эди. Бу борада Туркистон генерал-губернаторлиги аввало, ўзининг тасарруфидаги ҳудуд вақф тизимини тадқиқ этиб, тегишли тартибда ислоҳотлар ўтказишга ҳаракат қилган ва бу жараёнлар бевосита ҳамда билвосита амирликда ҳам акс-садо берган эди.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги тарихий жараёнлар жуда кенг қамровли бўлиб, бу даврда мусулмон мамлакатлари ҳаётида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, тарқаққийпарварлик ҳаракатлари амирликдаги барча соҳаларга ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. XX аср бошларида ташкил топган “Ёш бухороликлар” гуруҳи амирлик демократик бошқарув тизимини жорий қилиш бўйича ўзгариш қилишга астойдил сайъ-ҳаракат қиладилар. Улар томонидан махсус дастур лойиҳаси ишлаб чиқилади. Лойиҳанинг “Вақф ерларига” бағишланган махсус қисмида вақф соҳасини буткул ислоҳ қилиш, уни тизимлаштириш, вақф ишлари бўйича вазирлик ташкил этиш таклифи киритилган бўлиб, мазкур идора вақф даромадлари, сарф-харажатларини назорат қилиши лозим эди.

Империя ҳукуматининг амирлик ички ишларига аралашуви билан бирга, бевосита Бухоро амирининг ўзи ҳам маълум бир ислоҳотлар ўтказганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, жамиятнинг турли жабҳаларида ислоҳот ўтказишга ҳаракат қилган Саййид Амир Олимхон вақф соҳасига алоҳида эътибор берган. Амир томонидан 1911 йилда имзоланган “Таълим тўғрисида”ги фармонда давлат хазинасига олинган вақфлардан шаҳарнинг турли ерларида мактаблар барпо этишга кўрсатма берилган⁴³. Расмий матбуотда келтирилган Бухородаги аксарият мактабларнинг вақф маблағи ҳисобига қурилаётгани ҳақидаги маълумот ушбу фармоннинг амалдаги ижроси хусусида тасаввур ҳосил қилади⁴⁴.

⁴² ЎзМА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 3442-йиғмажилд, 1-14-варақлар.

⁴³ Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. – Б. 41.

⁴⁴ Бухородаги янгилик // Туркистон вилоятининг газети. – 1911. - № 26.

Иккинчи бобнинг кейинги қисмида вақф таъсис этишнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари кўриб чиқилди.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида мулкларни вақф этишда анъанавий ҳолат сақланган эди. Гарчи Россия империяси билан тузилган шартномага кўра амирнинг ички ва ташқи сиёсатдаги мустақиллиги сезиларли даражада чекланган бўлса-да, рус ҳукумати бу ердаги мулкчиликнинг муҳим тури бўлган вақфлар ишига тўғридан-тўғри аралашмаган. Чунки вақф мулкчилиги аҳолининг бевосита диний эътиқоди, асрлар давомида шаклланиб бўлган турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқ эди. Қолаверса, жамиятда катта таъсир кучига эга бўлган дин пешволарининг вақф хўжаликлари бошқарувида ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Албатта, Россия империясининг вақф таъсис жараёнига аралашуви амирлик аҳолиси орасида катта норозиликларни келтириб чиқарган бўларди. Бунинг ташқи омили ҳам мавжуд бўлиб, араб ўлкалари, Усманийлар империяси, Форс давлати сингари йирик мусулмон мамлакатлари ҳам четда қараб туришмас, ўз муносабатларини кўрсатишлари табиий эди. Бу эса, халқаро миқёсдаги зиддиятларга ҳам сабаб бўлиши мумкин эди.

Вақф таъсис этиш бунга қарор қилган шахснинг бевосита қозихонага мурожаати билан бошланган. Мавжуд тартиб-қоидалар шартли равишда куйидагича тизимга солиб, таҳлил этилди:

1. Вақф мулкани таъсис этувчи шахс – *воқифнинг шахсиятига қўйилган талаблар*. Қози томонидан мурожаат қабул қилинар экан, ўз навбатида таъсис этувчининг вақф қилишга лаёқати ҳам аниқланган. 2. *Воқифнинг ташқи қиёфаси*. Хужжатларнинг кўпчилигида вақф қилувчининг ташқи кўриниши аниқ тасвирланган бўлиб, бу қисмни шартли равишда “*воқиф паспорти*” деб аташ ҳам мумкин. 3. *Вақф қилинувчи мулкка нисбатан қўйилган талаблар*. Вақф сифатида ажратилган мулк воқиф тасарруфидаги мулкларнинг энг яхшиси ва ўзгаларнинг ҳақидан ёки вақф бўлишига тўсқинлик қиладиган ҳар қандай ҳолатлардан холи бўлиши вақф шартларининг муҳим жиҳатларидан саналган. 4. *Гувоҳлар*. Шариатда гувоҳлик ва уларнинг сони борасида маълум бир қоидалар белгиланган. Даврлар ўтиши билан гувоҳларнинг шахси ва сони масаласининг аҳамияти янада ортган. Уларнинг ижтимоий мақоми ва сони вақф қилувчининг жамиятдаги мавқеини кўрсатиб, унинг ишончлилиқ даражасини белгилаган. 5. *Вақф мулкнинг хужжатлаштирилиши*. Бу жараён халифа Умар (р.а.) давридаёқ амалга оширилган ва ўзининг муайян тузилишига эга бўлиб борган.

Тадқиқ қилинган хужжатлар Бухоро амирлигида то XIX аср биринчи чорагига қадар авлодлар фойдасига вақф таъсис этиш анъанаси давом этганини кўрсатади. Бироқ ушбу аср ўрталаридан бошлаб, 95 фоиздан ортиқ ҳолатларда авлодлари фойдасига вақф этиш деярли кузатилмайди⁴⁵. Буни аввало “*авлодий вақф*” қилувчи кишилар, яъни катта мулк эгалари табақаси камайган бўлиши билан изоҳлаш мумкин. Қолаверса, мазкур ҳолат бевосита

⁴⁵ Бугунгача сақланган хужжатлар асосида ушбу фикр илгари сурилмоқда.

вақф субъекти жисмоний шахс бўлганлиги билан боғлиқ, деган мулоҳаза пайдо бўлади⁴⁶.

Мазкур бобнинг кейинги қисмида вақф субъектлари⁴⁷, уларга таъсис этилган мулклар ва уларнинг ўзгариш суръати кўрсатиб берилган. Диний-маърифий муассасалар орасида масжидларга мулк вақф этиш етакчи ўринга чиққанини кузатиш мумкин. Хусусан, таъсис этилган вақфларнинг 60 фоизи масжидлар улушига тўғри келгани аниқланди. Масжидлар нафақат ибодат маскани, балки ахборот алмашув маркази сифатида ҳам аҳамияти тобора ортиб борган. Бироқ масаланинг сиёсий томони ҳам бўлган. Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилгач, ўлкада рус-тузем, шунингдек, янги усулдаги мактаблар жорий қилиш жараёнлари бошланган эди. Шу жиҳатдан, анъанавий таълим тизимини қўллаб-қувватловчилар иложи борица масжидлар ва улар таркибида мактаблар барпо эттирганлар.

XIX аср охирида ўзбек хонликларида мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари – Макка ва Мадинадаги масжидлар фойдасига мулкларни вақфга айлантириш анъанаси кенг ёйила бошлаган⁴⁸. Мазкур ҳолат Бухоро мисолида ҳам яққол кўзга ташланиб, унинг ўзига хос жиҳати у ерда таъсис этилган вақфлар асосан Мадинага, хусусан, муқаддас масжид – “Масжидун Набавий”даги қорилар, улар томонидан ўтказиладиган диний тадбирлар фойдасига йўналтирилган. Бунинг сабаби шундаки, бир неча даврлар аввал, аниқроғи, XVII асрда Мадинага келиб ўрнашган бухоролик уламолар диний билимлар борасида шаҳарда ниҳоятда катта обрў-эътибор қозониб, ўзига хос Бухоро диаспорасини ҳосил қилган эдилар⁴⁹. Вақф муассасалари Мадинада бўлса ҳам унга тақдим этилган мулклар Бухорода жойлашган бўлиб, ўзига хос “элтиб бериш” хизмати йўлга қўйилган эди. Албатта, бунинг учун мазкур вақф мулкларига тайинланган мутавалли асосий масъул бўлиб, вақфдан келадиган фойдалар узлуксиз етиб боришини таъминлаб туриши лозим бўлган.

Тадқиқ этилаётган даврда анъанавий тарзда ер, савдо расталари, дўконлар, саройлар, тегирмон билан бир қаторда ҳовли-жойларни вақф этиш кўпайиб борди.

Амирликда то XIX аср ўрталарига қадар катта таноб ер майдонларини таъсис этиш муҳим ўрин эгаллаганлигини кўрсатади. Кейинчалик эса, гарчи ер мулклари хануз ҳам асосий вақф мулкларидан бири сифатида таъсис этилса-да, унинг ҳажмида сезиларли қисқаришлар бўла бошлади.

⁴⁶ Агар тадқиқ қилинаётган давр хусусияти, минтақада рўй берган сиёсий ўзгаришлар нуқтаи назаридан ёндашсак, кишилар мулкларини қўлдан бой беришдан хавфсираган бўлишлари мумкин. Зеро, мулк масжид-мадрасалар фойдасига таъсис қилинганда – ушбу муассасалар ҳозирги замон тили билан қайд этганда юридик шахс бўлиб, муайян ҳуқуқларга эга яхлит тизим сифатида шаклланган эди. Албатта, бу тизимнинг дахлсизлиги давлат томонидан ҳимоя қилинар эди. Шу жиҳатдан, оддий аҳоли мулкларни аниқ муассасага таъсис этишни маъқул топганлар.

⁴⁷ Вақф субъекти деганда вақф мулклари даромади йўналтирилган диний-маърифий муассасалар ҳамда муайян шахслар назарда тутилади.

⁴⁸ Илмий адабиётларда “Ҳарамайн вақфлари” сифатида маълум.

⁴⁹ Reichmuth Philipp. Semantic Modeling of Islamic Legal Documents: A Study on Central Asian Endowment Deeds. – P. 217.

Капиталистик муносабатларнинг кучайиши ҳамда товар-пул муносабатларининг ривожланиши маълум маънода вақф мулкчилиги тизимига ҳам таъсир кўрсатди. Шу сабабдан мазкур даврларда кўчар хусусиятига эга мулклардан – пул вақф қилиш ортиб борди. Эътиборли жиҳати, агарда Хивада пулнинг ўзига алоҳида вақф объекти сифатида ҳужжат расмийлаштирилган⁵⁰ бўлса, Бухорода асосан пул маблағи билан бирга бошқа турдаги мулк ҳам вақф қилинар эди. Шунингдек, амирликда пулдан фойдаланиш тартиби аксарият ҳолларда мазкур маблағга ер, дўкон каби кўчмас мулк турларини сотиб олиш тарзида намоён бўлган⁵¹.

Ушбу қисмда китоблар вақфига оид маълумотлар ҳам тақдим этилган. XIX – XX асрларда китоблар таъсис этилган вақфномалар бошқа мулклар улушида жуда камчиликни ташкил этади. Мавжуд вақфномаларда эса, китоблар қатори кўчмас мулклар ҳам таъсис этилган. Бироқ бу ҳолатда китоблар вақфи кам бўлганлиги хусусидаги тугал хулосани бериб бўлмайди. Зеро, китобларнинг ўзинигина вақф қилиш зарурияти туғилганда, улар учун алоҳида вақфномалар расмийлаштирилмаган.

Мазкур бобда вақф қилинган мулклардан фойдаланиш масалалари ҳам ўрин эгаллаган. Вақф мулкларидан фойдаланиш механизмининг асосий ҳаракатлантирувчиси “*ижара*”⁵² ва “*истибдол*”⁵³ амалиётлари ҳисобланган.

“Ижара” амалиёти шартли равишда а) оддий ёки содда ижара; б) кўшимча ижара (*субаренда*); в) мураккаб кўринишдаги ижара шаклларига ажратиб таҳлил қилинди.

Вақф мулки ижараси бошқарувчи (*мутавалли*) ҳамда ижарага олувчи шахс ўртасида келишув ҳамда розилик асосида тузилган *битим*да қайд этилиб, “*ижараном*а” ёки “*хатти ижара*” деб юритилган. Бу битим қозихонада махсус котиб – *мирзойи ижора* томонидан расмийлаштирилган ҳамда қозининг муҳри билан тасдиқланган. Ушбу котиб шунингдек, ижарага берилган вақф мулклари ҳисобини ҳам қайд этиб борган⁵⁴. Ижара ҳақи одатда ижарачилар томонидан бевосита мутаваллига топширилган⁵⁵. Вақф ерлари вақф муассасасидан анча йироқда жойлашган ҳудудларнинг ижара тўлови эса, махсус ёрдамчилар томонидан йиғиб олинган. Бевосита давлат ихтиёрига ўтган вақфларнинг ижара даромади масъул амалдорлар томонидан йиғилиб, давлат хазинасига йўналтирилган ва бу ҳақда ҳукуматга ҳисобот бериб борилган.

⁵⁰ Қаранг: ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 1372, 1373, 1374-йиғмажилдлар.

⁵¹ Мавжуд вақф ҳужжатлари асосида бу фикрга келинди.

⁵² “Ижара” атамаси лугатда бирор нарсадан муайян муддатга маълум маблағ эвазига фойдаланиш ёки [кимнидир] ёллаш маъносини англатади. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 204.

⁵³ “Истибдол” вақф этилган мулкни бошқасига тўғридан-тўғри алмаштиришни ёки сотиб ўрнига фойдалироқ мулк харид қилиш амалиётини назарда тутди.

⁵⁴ Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX - начале XX в. – С. 27.

⁵⁵ Абдураимов М.А. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара. – Ташкент, 1961. – С. 35; Институт Восточных Рукописей РАН (ИВР РАН). Архив востоковедов. Личный фонд А.Л. Куна (Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти, Шарқшунослар архиви. А.Л. Кун (1840-1882) шахсий фонди), фонд-33, опись-1, дело-165, лл.-22, 46, 53, 61, 62, 65, 75, 77-варақлар.

Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги тизимида вақф мулкларидан “*истибдол*” амалиёти орқали ҳам фойдаланиш анъанаси мавжуд бўлган. Вақфнинг доимий даромад келтириш хусусиятига эътибор қаратилиб, ундан фойда келиши тўхтаса, мулкни бошқасига алмаштириш ёки сотиш мумкинлигига айрим уламолар томонидан ижозат берилган⁵⁶. Вақф мулки таъсис қилинган муассасанинг харобага айланиши, бузилиши ёки мулклар даромадини тўхташи сингари ҳолатларда бу амалиёт қўлланилган. Мазкур амалиёт пул вақфларига нисбатан ҳам жорий қилинган⁵⁷.

Тадқиқотнинг “**Вақф мулкчилиги тизимида ижтимоий муносабатлар**” деб номланган учинчи бобда аввало вақф таъсис этувчиларнинг ижтимоий таркиби таҳлил этилган.

Вақф мулкчилиги шаклланган дастлабки вақтлардан буён асосан ҳукмдорлар, юқори табақа вакиллари ҳамда уламолар томонидан мулклар таъсис этиб борилган. Тадқиқ этилаётган даврга келиб эса, ўртаҳол аҳоли вакилларининг ҳам фаоллашуви кузатилади. Бу жараёнларга бевосита таъсир кўрсатган Россия империяси омили ҳам кўриб чиқилган. Хусусан, минтақада рўй берган сиёсий вазият, давлат ҳудудининг катта қисми қўлдан бой берилганлиги кишилар онгида мулкларини тортиб олиниши кўркувини келтириб чиқарган. Шунинг учун аҳолининг вақф қилишга қодир барча қатлами онгли равишда мулклар дахлсизлигини таъминлаш мақсадида вақф қилганлар.

Воқифларнинг ижтимоий таркиби *юқори, сипоҳий* ҳамда *ўртаҳол* қатламларга бўлинган ҳолда уларнинг вақф таъсис этишга ундаган манфаатлар нуктаи назардан таҳлил этилди. *Юқори* қатламнинг энг олий ўринини эгаллаган ҳукмдорларнинг вақф таъсис этиш орқали ўз сиёсий мавқеларини мустаҳкамлашга бўлган интилишлари ёритилди. Жумладан, сўнгги уч манғит ҳукмдорларидан Амир Музаффархон (1860-1885), Амир Абдулаҳадхон (1885-1910) ҳамда Амир Олимхон (1910-1920)лар томонидан кўплаб вақфлар таъсис этилган, қайта тикланган бўлиб, бу аввало мавжуд анъаналарга ҳурмат, ён босиш сингари фазилатлар уйғунлиги қаторида ўз сиёсий мавқеини кўтаришга бўлган интилиш ҳам эди.

Манғит сулоласи етакчилари мусулмонлар учун муқаддас саналган Макка ва Мадина шаҳарларидаги ҳарамайн масжидлари, ҳаж зиёратчилари учун вақф таъсис қилиш анъанасини ҳам давом эттирганлар. Айниқса, XIX аср охиридан бошлаб бу жараён оммалашиб борди⁵⁸. Бу минтақага темир йўл ўтказилиб, ҳаж қилиш имконияти ортгани билан ҳам изоҳланади. Мазкур ҳолатга ҳукмдорларнинг халқаро миқёсда, айнан мусулмон мамлакатлари орасида ҳам мавқеини мустаҳкамлашга бўлган ҳаракат сифатида қараш мумкин. Яъни, Бухоро амирлиги бошқа мусулмон мамлакатларига вақф таъсис этиш орқали ҳам ўша давлатларнинг қўллаб-қувватлаши ҳамда

⁵⁶ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. – С. 542-544; Sait S., Lim H. Land, Law and Islam: Property and Human Rights in the Muslim World. - London-New York: Zed Books, 2006. – P. 150.

⁵⁷ Пул маблағи вақф сифатида таъсис этилганда мазкур маблағга манфаатли ер ёки савдо муассасаси каби кўчмас мулк сотиб олиш белгилаб қўйилган.

⁵⁸ Қаранг: Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. – С. 85; ЎзМА, И-323, 1-рўйхат, 1187-йиғмажилд.

этирофига сазовор бўлишга ҳаракат қилар эди. Шунингдек, Амир Абдулахадхон ўша даврларда Усманийлар империяси таркибида бўлган Миср, Ироқ, Сурия сингари араб мамлакатларида турли работлар, меҳмонхоналар барпо этиргани алоҳида этиборга лойиқ масаладир⁵⁹. Айнан Россия империясининг амирликни тўлиқ эгалламай, балки протекторат мақоми билан чекланишида шу омиллар ҳам ўрин тутган бўлиши табиий. Зеро, Усманийлар мамлакати бир мусулмон мамлакатининг номусулмон мамлакатга тўла қарам бўлишига йўл қўймас эди.

Фуқаро ёки раият деб номланган табақа Бухоро амирлиги аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилган⁶⁰. Ушбу табақа таркибига деҳқон, чорвадор, хунарманд ҳамда савдогарларни киритиш мумкин. Улар томонидан таъсис этилган вақфлар асосан ўзлари истиқомат қиладиган ҳудуд манфаатларини кўзлар эди. Яъни, хайрия этишга имкони етадиган табақа вакиллари томонидан ажратилган мулклар асосан ўзлари яшайдиган муайян ҳудуд учун ажратилар эди. Ўзига хос жамоавий асосда ташкил этилган бундай вақфи хайрия асосида кичик ҳудудларда, хусусан гузарларда қурилган таълим масканларида аҳоли савод чиқариб, илм олган, масжидларда намоз ўқиш билан бирга аҳли жамоа кўришиб, ахборот ҳам алмашиб турган. Бу сингари вақфларни ишсизликни бартараф этувчи восита сифатида ҳам талқин қилиш мумкин. Кишилар хайр-эҳсон қилиш, жамоат манфаатини ўйлаш баробарида жамоадошлари орасида обрў-этибор, ишончга сазовор бўлганлар.

Мазкур қисмда шунингдек, турли қатлам ўртасидаги ижтимоий муносабатлар Бухородаги Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳ мажмуаси вақф хўжалиги мисолида ёритилди⁶¹. Мажмуага тегишли вақф ўрамадаги маълумотларни ўрганиш асосида зиёратгоҳнинг шартли чизмаси тузилди.

Мазкур зиёратгоҳ фаолияти хусусидаги маълумотларнинг дастлабкиси XVI асрга оид бўлиб, вақф ҳужжатида кўра, шайбонийлардан Абдуллахон II (1534-1598) номи билан бевосита боғлиқ. Зиёратгоҳ вақфларининг таъсис этувчиси сифатида Амир Темур номи ҳам тилга олинади. Ушбу ҳукмдор томонидан Бухоронинг Шофиркон тумани Чорвадара қишлоғидаги 1000 танобдан ортиқ ер вақф сифатида берилганлиги баён этилган⁶². Бироқ матн мазмунининг таҳлили ўрамдаги мазкур вақфлар XVIII асрларга оидлигини кўрсатди.

Ушбу параграфда мазкур давр мутаваллиларининг ҳолатига ҳам атрофлича баҳо берилди. Бу вақтларда мутаваллилар кенг ваколатларга эга бўлганликлари билан аввалги даврлардан ажралиб турганлар. Хусусан, улар вақф мулкларини бошқаришда, ижарага бериш ва нархини белгилашда анча эркин бўлганлар. Бу ҳолат вақф таъсис этиш жараёни ортиб, мутаваллилар

⁵⁹ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. – Б. 63.

⁶⁰ Нормуродова Г. Бухоро амирлиги ижтимоий қатламлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги роли (1868-1920 йиллар). – Тарих фанлари бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2020. – Б. 19.

⁶¹ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 858-йиғмажилд. Хожа Ориф Ревгарий ҳақида қаранг: Исматова Н. Бухоро зиёратгоҳларини ўрганишда вақф ҳужжатларининг аҳамияти (Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳ мажмуасига оид вақф ўрама) // O'zbekiston tarixi. – 2020. – №4. – Б. 62-71; Якубов Қ. Амир Темур сиймоси манғит хонлари нигоҳида: тақлид ва легитимация // Sharqshunoslik. – 2021. – Б. 3-16.

⁶² ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 858-йиғмажилд.

сони кўпайгани, оқибатда уларни назорат қилиш қийинлашгани билан изоҳланади. Яна бир омил сифатида *аралаш* вақфлар оммалашиб борилганлигини кўрсатиш мумкин.

Мутавалли сифатида нафақат воқиф ёки унинг авлодлари, балки масжид имоми, мадраса мударриси, ҳудуд оқсоқоли тайинланган ҳолатлар ҳам кўп учраган. Ҳукмдорлар ёки юқори мансаб эгалари томонидан қилинган вақфларни мутавалли сифатида йирик амалдорлар, Бухоро амирлиги бош қозиси бошқарган. Шу ўринда бош қози – қозиул-қузотнинг Бухородан Мадина шаҳрига таъсис этилган деярли барча вақфларга мутавалли этиб тайинланиши эътиборга лойиқ. Вақф ҳужжатлари таҳлили муайян вақф хўжаликлари таркибида бир неча мутаваллилар фаолият юритганини кўрсатади. Демак, муайян вақф хўжаликларида ўзига хос “*мутаваллилар бирлашмаси*”, шунингдек, мутаваллиларни бирлаштирувчи асосий бошқарувчи – “*мутаваллибоши*” ҳам фаолият юритган, деган мулоҳазани билдириш мумкин.

Мазкур бобда вақф мулкчилиги тизимида жинс масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган ҳолда аёлларнинг вақф соҳасидаги иштироки таҳлил этилган.

Тадқиқ этилаётган даврда Бухоро амирлиги вақф мулкчилиги тизими аёллар иштирокининг фаоллашуви билан аҳамиятлидир. Зеро, архив ҳужжатларининг кўрсатишича, XIX-XX асрларда қилинган вақф мулкларининг тахминан 30 фоизи аёллар ҳиссасига тўғри келган ҳамда уларнинг аксарияти ўртаҳол аҳоли вакиллари бўлган⁶³. Бу кўрсаткич аёллар ўртасида ҳам мулкий муносабатлар ниҳоятда ривожланганлигидан дарак беради⁶⁴.

Аёллар ўз мулкларини масжид, мадраса сингари муассасалар фойдаси учун таъсис этиб, жамиятнинг диний-маънавий ҳаётига ҳамда таълим тизимига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Воқифалар томонидан Мирза Абдурахмон Аълам (1888 м. / 1305 ҳ.)⁶⁵, Уста Баҳодир (1892 м. / 1310 ҳ.)⁶⁶, Мир Дўстумбий (1916 м. / 1334 ҳ.)⁶⁷ сингари машҳур мадрасалар ҳамда гузар масжидларига⁶⁸ турли хилдаги қўчмас мулклар таъсис этилган.

XIX-XX асрлар оралиғида аёллар орасида айниқса, мақсурахон қорилар фойдасига хайр-эҳсон қилиш оммалашиб боради.

Воқифаларнинг катта қисми томонидан асосан вақфнинг “*хайрий*” тури қўллаб-қувватланган. Аёлларнинг хайрий вақф қилишга ундаган омиллардан яна бири – бу уларнинг руҳий ҳолати билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

⁶³ Ушбу фоиз ЎзМА И-323-фондидаги вақф ҳужжатлари асосида тахминий ҳисобланди. Аёлларга тегишли айрим вақфномалар йўқолган бўлиб, уларнинг вақф қилгани ҳақида “олди-сотди” ҳужжатларида маълумотлар учрайди.

⁶⁴ Қўшни ҳудудлар билан киёслаганда бу анчагина катта рақам ҳисобланади. Хусусан, Тошкентда ушбу даврларда таъсис этилган вақфлардан атиги 8 таси аёлларга тегишли эканлиги аниқланган. Бу ҳақда қаранг: Султонов Ў. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). – Б. 20.

⁶⁵ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 58-йиғмажилд.

⁶⁶ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 83-йиғмажилд.

⁶⁷ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 80-йиғмажилд.

⁶⁸ ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 134, 149, 163, 165, 510-йиғмажилдлар.

Хусусан, уларнинг аксарияти бефарзанд аёллар бўлиб, вафотларидан сўнг ортларидан қилинадиган дуони таъминлаш мақсади кўзланганлигини ҳам эътиборга олиш жоиз.

ХУЛОСА

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги тарихи мавзусига оид бирламчи манбалар ҳамда мавжуд адабиётларни ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Бухоро амирлиги Россия империясига ярим қарам бўлган ҳолатда ҳам вақф муносабатларига доир ариза (*мурожаат, шикоят, ҳисобот*) ҳамда қонуности (*муборакнома, ёрлиқ*) ҳужжатлар кўп тарқалган бўлиб, уларнинг таҳлили Бухоро ҳукмдорларининг ҳужжатларнинг тизимли тарзда юритилишига катта эътибор билан ёндашганларини кўрсатади.

2. XVIII аср охирлари ва XIX асрлардан бошлаб, ихчам, яъни кам варақли вақфномалар кўзга ташланиб боради. Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида вақф ҳужжатларининг ҳажми қисқариб, анча ихчамлаштирилган эди. Бунинг асосий сабаблари ўртаҳол аҳолининг ўз мулкларини кафолатлаш мақсадида вақф қилишга ва шу орқали хайрия ишларига кўпроқ киришганлиги ҳамда уларнинг моддий аҳволдан келиб чиқиб, расмийлаштиришга кетадиган харажатларни камайтириш билан боғлиқ эди.

3. Тадқиқ этилаётган давр Бухоро амирлигида вақф ҳолати унинг сиёсий мақоми билан боғлиқ бўлиб, Россия империяси билан тузилган ўзаро сулҳ битимлари, амирлик катта ҳудудларининг қўлдан кетиши ҳамда муҳим сув манбаи бўлган Зарафшон дарёси назоратининг руслар қўлига ўтиши, қолаверса, минтақанинг пахта етиштиришга мослаштириб борилиши бевосита вақф мулкчилиги нуқтаи назаридан қараганда ер-сув танқислиги, вақф мулклари даромадидан фойдаланишнинг қийинлашиши, таъминотсиз қолган кўплаб масжид-мадрасаларнинг қаровсиз ҳолга келиб, давлат тасарруфига ўтиб кетиши сингари жиддий ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келган эди.

4. Бухоро амирлигида вақф мулкларини таъсис этишда аввалдан амалда бўлиб келаётган анъаналарга таянилган бўлиб, бу даврда вақфнинг асосан “*хайрий*” ҳамда “*аралаш*” турлари оммалашиб борган. Амирликда “*вақфи даҳяк*” ҳам бўлиб, икки маънода қўлланилган. Биринчиси “*султоний даҳяк*” саналиб, давлат хазинасига тўланган ушр солиғи ҳисобига ҳукумат томонидан таълим муассасаларига йўналтирилган бўлса, кейингиси бевосита вақф мулклари ижарасидан вақф муассасаларига тўланадиган тўлов сифатида тушунилган.

5. Вақф сифатида берилган мулклар рўйхатида ер майдонлари билан бир қаторда дўкон, бозор растаси сингари савдо муассасалари, ҳунармандчилик ускуналари кўп учраган. Ушбу даврларда катта ҳажмдаги ерларни таъсис этиш қисқариб борган. Бу жараёнга минтақадаги сиёсий вазият, ижтимоий-иқтисодий ҳолат ҳамда воқиғалар ижтимоий таркибидаги ўзгаришлар катта таъсир кўрсатган.

6. Тадқиқ этилган даврда Бухоро амирлиги вақф амалиётида фарқли жиҳатлар кўзга ташланади, хусусан, минтақада товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида илгари чекланган ҳажмда бўлган пул вақфлари сони ортиб борган ҳамда мазкур мулк тури асосан кўчмас мулкка қўшимча тарзда, бошқа кўчмас мулк сотиб олиш учун таъсис этилган.

7. Вақф институти давлатдаги яхлит тизимнинг бир бўлаги сифатида ўзида бошқарувга оид муносабатларни намоён қилган. Вақф мулкларидан фойдаланиш амалиётида юзага келган низоли вазиятларда тарафлар фикри ўрганилиб, тегишли чоралар кўрилган.

8. Тадқиқ этилаётган даврда вақф таъсис этишда нафақат юқори табақа вакиллари, йирик мулкдорлар, балки аҳолининг хайр-эҳсон қилишга имконияти етадиган ўртаҳол қатлам вакилларининг ҳам фаол иштироки кузатилади. Улар томонидан таъсис этилган вақфлар ўзлари яшайдиган маҳалла/гузар манфаатларига, ишсизликни бартараф этишга хизмат қилган.

9. Ҳукмдорлар томонидан мамлакат ичида ҳамда бошқа мусулмон ўлкаларига ажратилган хайриялар асрий анъана ва кадриятлар билан боғлиқлигидан ташқари, уларнинг бунёдкорлик, халқпарварлик фаолиятларини намоён қилган. Шу билан бирга бу ҳолат уларнинг халқаро майдондаги сиёсий мавқеларини мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилган.

Илмий тадқиқот натижасида қуйидаги **таклиф ва тавсиялар** ишлаб чиқилди: Минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий ҳаётида вақф мулкчилигининг аҳамиятини эътиборга олган ҳолда вақф ҳужжатларининг каталогини, ҳужжатлар тўпламини нашр қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ўзбекистон Миллий архивининг И-126 “Бухоро амирлиги қушбегиси” фонди ҳужжатларини нашр этиш амирлик давлат бошқаруви ҳақида муҳим маълумотларни беради.

Вақфномалардаги маълумотлар асосида бугунги кунда йўқолиб кетган ёки яхши сақланмаган муассасаларнинг асл тарихий қиёфасини тиклаб виртуал музей яратиш лозим.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc.02/30.12.2019. Tar.56.01 ON
AWARDING THE SCIENTIFIC DEGREES UNDER THE INSTITUTE OF
HISTORY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

INSTITUTE OF HISTORY

NARGIZA ADKHAMOVNA ISMATOVA

**FROM THE HISTORY OF WAQF PROPERTY IN
THE BUKHARAN EMIRATE
(SECOND HALF OF 19th – EARLY 20th CENTURIES)**

**07.00.01 - History of Uzbekistan
07.00.08 - Historiography, studies of historical sources and methods of
historical research**

Disertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences

Tashkent, 2022

The theme of the dissertation of doctor of philosophy (PhD) was registered under B2022.3.PhD/Tar726 at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The dissertation was conducted at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation has been posted in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.fati.uz) and on “ZiyoNET” information-educational portal (www.ziynet.uz).

Scientific supervisors:

Dono Hamidovna Ziyaeva

Doctor of Historical Sciences, Professor

Azamat Ziyo

Doctor of Historical Sciences, Professor

Official opponents:

Azimkhuja Muzaffarovich Atakhodjaev

Doctor of Historical Sciences

Uktambek Abdulganievich Sultonov

Doctor of Historical Sciences

Leading organization:

National University of Uzbekistan

The defense of the dissertation will be held on “___” _____ 2022 at “_____” at the meeting of the Scientific Council number DSc.02/30.12.2019.Tar.56.01. on award of scientific degrees at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Address: 100047, Yahya Ghulomov Street 70, Tashkent, the main building of the Academy of Sciences, 110-room. Tel.: (99871) 233-54-70, (99871) 233-62-01; fax: (99871) 233-39- 91; e-mail: info@fati.uz)

The dissertation is available at the Information resource centre of Fundamental library of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (registered No. _____). (Address: 100170, Ziyolilar Street 13, Tashkent. Tel.: (99871) 262-74-58, fax: (99871) 262-34-41).

Dissertation abstract is delivered “___” _____ 2022.
Protocol registry No. ____ “___” _____ 2022)

M.S. Isakova

Chairman of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of Historical Sciences

Kh.S. Jumanazarov

Scientific secretary of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences

N.A. Allaeva

Chairman of Scientific seminar under the Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of Historical Sciences

INTRODUCTION (thesis annotation)

Topicality and relevance of the dissertation topic. Although the processes of globalization and integration taking place in the world are creating some political complications, they are also increasing creative activities such as charity and patronage, which are universal values of humanity, to a higher level. The direction of waqf – endowment, which is still important in most parts of the world, holds a special role in the protection of the interests of the population and their social protection. Therefore, waqf property is of great importance in restoring charity and patronage, ownership relations, and the activities of cultural and educational institutions.

Great attention has been paid to waqf institutions in Central Asia, in particular, their theoretical and legal foundations, elucidating their role and importance in the system of socio-economic relations, especially to clarifying the condition of waqf property during the Timurid era, and to the textual analysis of waqf documents in the scientific research conducted in the world. Furthermore, the actual issues awaiting their solutions are to disclose changes that occurred in waqf property and the factors that had influence on them, to show significance of waqf as a multibranch institution that fulfilled the task of social protection and served the interests of various strata of society as an event that had a serious impact on the socio-economic life in Turkestan region between the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century after the establishment of the Bukharan Emirate as a the protectorate of the Russian Empire.

Because of radical reforms conducted in Uzbekistan during the years of independence, the development of the discipline of history has reached to a new level, and the study of the history of national statehood on the basis of modern approaches, based on primary sources, is also rising to a new level of quality. Because the actual problem of today has been signified as “Even if there is a one-page manuscript related to our history, culture, religion, it is necessary to collect them, introduce to our people, our youth, and explicate what a great and specific heritage we have had”¹. Special attention is being drawn to the restoration and development of the waqf system, which is the material basis of the educational system and religious-educational institutions, and thereby “supporting initiatives aimed at enhancing religious, spiritual and intellectual potential of citizens, preserving our national and religious values”². Therefore, researching the history of waqf property in Bukharan Emirate based on primary sources and from the perspectives of national statehood serves to elucidate a number of issues mentioned above.

The research to a certain extent serves the implementation of the tasks assigned in the Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan No. PF-5416 “On measures for radically improving the activities of the religious and educational

¹ Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 471.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида” Фармони. www.lex.uz

sphere”, issued on April 16, 2018 and Presidential Resolutions No. PQ-2995 “On measures for further improvement of the system of preservation, research and propagation of ancient written sources”, issued on May 24, 2017 and PQ-3080 “On measures for the establishment of the Centre of Islamic Culture in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”, issued on June 23, 2017.

Relevance of research to priority areas of science and developing technology of the Republic. This dissertation was carried out within the framework of the priority direction of the program I. “Formation of the system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and the democratic state and the ways of their implementation” of the Republican science and technology development.

Problem development status. There has been held colossal research on the issue of waqf, which covers the territory of different Muslim countries³. They have been applied for developing a methodological approach and scientific-theoretical conclusions. However, special complex works have not been conducted on the history of the waqf property of Bukhara Emirate. The information that illustrates some aspects of the issue is given in the literature of various fields that reflect the issue of waqf in Turkestan. In this respect, on the basis of a chronological and problematic approach, researches on the issue of waqf property can be divided into four categories: studies conducted in the years of the Russian Empire, Soviet Union, during independence and foreign researches.

A detailed historiographical analysis of the research is conducted in the first chapter of the dissertation. Here, a general description and conclusions are given for of these categories:

The problem was approached from the perspective of controlling waqfs in the works held during the Russian Empire based on the interests of the imperial government, clarifying issues related to land relations, in particular, and issues such as taxing them at the expense of the treasury.

The issue of waqf was mainly researched within the framework of the history of *agrarian* and *land ownership* relations, as well as from the point of view of source studies in the works of Soviet period. These works focus on the history of waqf property within the framework of issues such as land-water relations, clerical process and documentation – diplomatics, the role of women in society, the status of ulama and their economic status.

Due to the changes in ownership relations and the restoration of religious values, attention to the history of waqf property has grown in the years of independence, and the historiography of the subject has enhanced. The aspects such as the policy of Russian Empire in relation to waqfs in Turkestan, the

³ Kuran T. The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System // Law and Society Review. – 2001. – Vol. 35, №. 4. – P. 841–897; Shatzmiller M. Islamic Institutions and Property Rights: the case of the ‘Public Good Waqf’ // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2001. – Vol. 44, № 1. – P.57–58; Layish A. Waqfs of Awlād al-Nās in Aleppo in the Late Mamlūk Period as Reflected in a Family Archive // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2008. – Vol. 51, № 2. – P. 287–326; Cizakca M. Cash waqfs of Bursa, 1555–1823 // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1995. – Vol. 38, № 3. – P. 313–354.

management of waqf property, cash waqf, and the role of women in the waqf property have been examined in the studies written during this period.

The theoretical aspects of the theme of waqf and documentary analysis have featured in the works created by foreign authors. Besides, these experts have drawn attention to highlighting the importance of waqf property in socio-economic and political processes during different historical periods.

Relevance of the dissertation research for the plans of scientific-research works of the higher educational or scientific research institutions where the dissertation has been conducted. The dissertation falls within the focus of the fundamental project FA-F8-043: “The history of the Bukharan and the Khivan Khanates in the last quarter of the 19th – early 20th centuries” (2008-2011), as well as the innovation projects IFA-2012-1-13: “The chrestomathy of history of Uzbekistan (volume 4)” (2012-2013) and IFA-2012-1-3: “The history of Uzbekistan (1860-1917)” (2012-2013) that were conducted at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

The aim of the research work is to reveal the socio-economic consequences of the Russian Empire's colonization by disclosing the state of waqf property in the Bukharan Emirate, as well as examining the internal and external factors that influenced it in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century.

The tasks of the research work are as follow:

Illustration of waqf issue in scientific literature and analysis of the main approaches in them;

identification, systematization, classification, analysis of sources reflecting the condition of waqf property in the Bukharan Emirate, as well as the introduction of historical documents into scientific use;

analysis of the transformation of the Bukharan Emirate into a protectorate by the Russian Empire and its impact on waqf property;

elucidation of the *yārliqs* of founding waqf, subjects of waqf and the types of property established for their benefit;

researching different ways of using the waqf properties and the problems that have arisen in this regard;

analysis of the social structure of *wāqifs*;

to disclose gender and age issues in waqf property.

The object of the research work is the history of waqf property in the Bukhara Emirate during the second half of the 19th and early 20th centuries.

The subject of the research work is the analysis of the waqf property in the Bukharan Emirate, and traditions and socio-economic changes occurring in this field.

Methods of the research. This research is based on methods such as microhistory, comparative, statistical and content analysis.

Scientific novelties of the research work are as follows:

There has been justified serious socio-economic consequences such as turning the Bukharan Emirate into a protectorate by the Russian Empire, the concession of strategic territories and the transfer of the right to distribute the Zarafshan water to

the colonial administration, as well as the adaptation of the region to cotton cultivation, direct scarcity of land and water in waqf system, the challenges of using the income of the waqf properties, confiscation of mosques and madrassas by state due to no financial support which led to ruin;

There has been substantiated that though the Bukharan rulers obeyed Russian Empire, they focused on systemic documentation of the petitions (*appeals, complaints, reports*) and legal documents (*mubārah-namahs, yārliqs*) considering their necessity to regulate waqf property;

Diverse aspects of the waqf practice in the Bukharan Emirate have been identified, and there has been defined that as a result of the development of commodity-money relations, the amount of cash waqfs, which was previously restricted, grew, and this type of property was mainly founded supplementary to real estate in order to buy other real estate with this money;

In the example of the waqf properties established by Amir ‘Abd al-Aḥad Khān for “*Rawḍah-yi Munawwara*” in Medina, it has been justified that the endowment by the rulers of Bukhara to the Arab countries were not only related to centuries-long traditions and values, but also served to strengthen their political image in the international arena.

Practical results of the research work:

While conducting the research, approximately 700 documents (*waqf-nāmahs*) related to waqf property, 25 documents on leasing process, about 100 documents on purchase and sale (*bay-‘i bātt*), more than 10 documents on mortgage (*bay-‘i jāiz*), 87 applications of various contents, more than 100 *yārliqs* issued by rulers, the list of social institutions of the Bukharan Emirate have been analyzed, and as a result, the issues of ownership relations, land ownership, and social relations have been disclosed;

The texts of *waqf-nāmahs* have been analyzed and their database has been developed on the basis of the content according to the sequence of processes, that is, authorized date and place, name of the waqf founder (*wāqif*), properties which were founded as waqf and their boundaries, the person managing waqf property (*mutawallī*), stipulations by *wāqif*, witnesses, and to whom the stamps belonged.

Authenticity of the research results is justified by the study of related historical documents that are kept in the archival funds of Uzbekistan and foreign countries, as well as use of modern research methods and the use of scientific-theoretical approaches.

Scientific and practical value of the research results. The scientific value of the dissertation is that it provides a thorough study of the history of waqf property, which has an important place in the system of socio-economic relations in the history of Uzbekistan’s statehood. The results of the research will be the foundation for further development of scientific researches held on ownership relations, religious and social institutions and their economies in Turkestan, as well as the development of new theoretical and methodological approaches.

The practical significance of the dissertation is defined by the opportunities of the implementation of state programs aimed at preserving, researching and transmitting the historical heritage of the Uzbek people to future generations,

development of projects devoted to the preservation and propagation of national and world values, and the establishment of facultative courses on historical source study, the history of socio-economic relations in Central Asia, in particular in Turkestan at higher and secondary special education. That is based on the scientific information put forward, analytical materials and conclusions, as well as the preparation of historical books, teaching manuals and lectures.

Implementation of the research results. On the basis of the scientific conclusions and recommendations that have been gained on the study of the history of waqf property in Bukharan emirate (second half of 19th century – early 20th centuries):

Information about waqf property, the condition of waqf economies, founding waqf properties, validation of waqf documents in the second half of the XIX – early XX centuries in the Bukharan Emirate were used in the preparation and publication of “Chrestomathy of History of Uzbekistan (Vol.4)” within the framework of the innovative project No IFA-2012-1-3 of the Committee of Science and Technologies (Certificate of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 3/1255-3175 issued in 2021). The provided information served to shed light on the state of waqf property in the history of the statehood of Uzbekistan in the second half of the XIX - early XX centuries in the Emirate of Bukhara.

Scientific and theoretical conclusions about serious socio-economic consequences such as turning the Bukharan Emirate into a protectorate by the Russian Empire, the loss of important territories and the transfer of the right to distribute the Zarafshan water to the colonial administration, as well as the adaptation of the region to cotton growing, the scarcity of land and water in the waqf system, the challenges of using the income of the waqf properties, confiscation of mosques and madrassas by state due to no financial support which ultimately led to ruin contributed to the development of TV programs such as “Manbalar so’zlaganda”, “Ochiq dars”, “Tarikhiy savol” of (Certificate issued on April 15, 2021 by TV channel “O’zbekiston tarikhi” of the National Broadcasting Company of Uzbekistan No 02-40-566). The research results created an opportunity to present analytical thoughts on the history of waqf in Bukharan Emirate in the second half of the 19th – early 20th centuries to a broad audience, as well as to propagate ideas about charity, humanitarianism, and social support.

Approbation of the research results. The results of the research have been presented at 12 scientific and practical conferences, 5 of which international and 7 national scientific and practical conferences.

Publication of research results. There have been published 17 scientific works including 1 monograph and 5 articles that have been recommended for publication by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan whose 4 appeared in national journals and 1 in a foreign journal.

Structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion, list of source, list of literature and appendix. The research part of the dissertation consists of 150 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The relevance of the thesis has been validated, the current state of the research has been analyzed, the aim and tasks of the dissertation articulated, its object, subject, and methods of research have been defined, the relevant research priority areas of science and developing technology within the Republic, as well as higher educational or scientific research institutions abroad have been specified. The scholarly novelty of the research, its authenticity, and the scientific and practical value of the dissertation are laid out. The practical results, implementation and approbation of the research, and information on its publication and outline of the thesis contents are given in the **introduction** part of the dissertation.

The first chapter of the dissertation abstract is titled “**The Historiography and Source-Study Foundation Base of Waqf Property**” and the historiographical analysis of the issue was conducted first.

The analysis of the existing works shows that no comprehensive studies have been conducted on the history of waqf⁴ in the Bukharan Emirate during the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. However, some aspects of the issue of waqf studies in Central Asia have been elucidated in researches of dissimilar directions, and they have been scrutinized by categorizing them into works written during Russian Empire and Soviet period, as well as works created during the years of independence and written by foreign authors.

Systematic special study of waqf issue in Central Asia directly associates with the policy of the Russian Empire held in the region. Having conquered the area, the colonial administration strived to establish strong supervision in every field, as well as to dispose of the properties. Waqf property practices, which had developed over several centuries and shared a significant part of ownership in Turkestan, was one of the issues to be researched. Russian scholars in oriental studies and area studies who were directly involved in this work, in turn, were officials who held many high positions. This resulted the development of the first studies on waqf issue⁵. Considering the interests of the colonial administration in these matters, the works were written from the viewpoint of resolving such issues as to control over waqf, the questions regarding land relations, in particular, and levying taxes on waqf properties to bring revenue to the treasury.

⁴ Waqf is a property allocated by the state or Muslims for religious needs or charity in Muslim countries. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2017. – Б. 122.

⁵ Кун А.Л. Вакуфы // Туркестанские ведомости. – 1872. – № 21; Ростиславов М. Н. Несколько слов о важности вакуфных документов в историческом отношении // Туркестанские ведомости. – 1873. – № 42; Ростиславов М. Н. Очерк видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае // Труды III международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге 1876. Спб., 1879-1880. – С. 1-33.; Емельянов Н. Численность вакуфов Туркестанского края // Туркестанские ведомости. – 1887. – № 1; Мордвинов Н.Л. Богоугодные и благотворительные учреждения (вакф) у оседлых инородцев Туркестана // Туркестанский сборник. – Т. 454. – С. 7-14 (Русский вестник, 1899); Цветков П. Несколько слов о вакуфах // Туркестанский сборник. – Т. 541. – С. 51-68 (Сред. Аз., 1910. – № 10); Наливкин В.П. Записка о положении вакуфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания. Тип. штаба Туркестанского военного округа, 1900. – National Archive of Uzbekistan (NAUz), И-1-fond, 12-ro'xat, 79-yig'majild, 1-19-varaqlar; Вяткин В.Л. О вакуфах Самаркандской области. Справочная книжка Самаркандской области. – Вып. X. – Издание Самаркандского Областного Статистического Комитета. – Самарканд, 1912. – С. 3-13.

The study of waqf property was conducted in a unique way in the works of written during Soviet rule. In the early periods, more precisely, in the researches between 1917 and 1928, this issue was approached with the aim of reforming the waqf properties and bringing them under control. Specific views are reflected by Russian authors such as V.L. Viatkin⁶, P.P.Ivanov⁷, as well as those of national intellectuals M.Abdurashidkhonov and A. Chulpon on the issue⁸.

After the liquidation of waqf properties in the Uzbek SSR in 1929, the researches of a new character originated in the historiography on waqf issue. These studies were mainly conducted within the framework of the history of *agrarian and land ownership* relations⁹, as well as from the point of view of *source studies*¹⁰. These works focus on the history of waqf property within the framework of issues such as land-water relations, diplomatics, and the role of women in society, and the status of '*ulamā*'s and their economic condition.

Due to the changes in ownership relations and the revival of religious values during the years of independence, a special attention was drawn to the history of waqf property, cultural and educational institutions, and the study of manuscripts. The studies of S.D. Boltaboev¹¹ and B.B. Mallaboev's¹² disclose the general aspects of the Russian Empire's policy towards the waqf properties in Turkestan, while I.A.Alimov's¹³ works illustrate the history of the liquidation of waqf properties in Uzbekistan. Besides, some waqf documents belonging to Central Asian khanates have been delved by specialists such as G. Juraeva¹⁴, O. Jalilov¹⁵,

⁶ Вяткин В.Л. Вакуфный документ Ишратхана. Мавзолей Ишратхана. – Ташкент, 1958. – С. 109–136 (мақола олим вафотидан анча вақт ўтиб чоғ этилган).

⁷ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. – Москва–Ленинград, 1954. – 377 с. (монография олим вафотидан анча вақт ўтиб чоғ этилган).

⁸ U. Sultanov's dissertation provides detailed information about it. See: Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари бўйича докторлик дисс. – Тошкент, 2016. – Б. 21-23.

⁹ Мирзаев К.М. Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. – Ташкент, 1954. – 104 с.; Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. – Москва–Ленинград, 1960. – 489 с.; Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIII-XIV вв. – Душанбе, 1966. – 128 с.; Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX - начале XX века. – Душанбе–Алма–Ата, 1967. – 330 с.; Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – 256 с.; Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. – Ташкент: Фан, 1970. – 286 с.; Шайхова А. Документы об аренде вакфных земель в Хивинском ханстве XIX – начало XX века // ОНУ. –1986. – № 1. – С. 48-51.

¹⁰ Чехович О.Д. Крестьянские обязательства 1914 г. на основании мнимой грамоты Исмаила Самани // Исторические записки. – Т. 33, 1950. – С. 259-270; Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – Ташкент: Фан, 1965. – 332 с.; Чехович О.Д. Самаркандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д. Чехович – Москва: Наука, 1974. – 461 с.; Чехович О.Д.; Вильданова А.Б.. Вақф Субханкулихана Бухарского 1693 г. // Письменные памятники востока. – Ежегодник 1973. – Москва: Наука, 1979. – С. 213-235; Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгач–Хана в Самарканде // Страны и Народы Востока. – Вып. X. – Москва: Наука, 1971. – С. 170-178; Мукинова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам Вақфнаме. – Ташкент: Фан, 1966. – 354 с.

¹¹ Болтабоев С.Д. Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX в. Автореф. дисс... кандидата исторических наук. – Ташкент, 1995. – 21 с.

¹² Маллабаев Б.Б. Чоризмининг Туркистонда вақф мулкчилик сиёсати (Хожа Ахрор авлодлари мисолида). Тарих фанлари номзоди дисс. автореферати. – Тошкент, 2004. – 27 б.

¹³ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар) – Тошкент: Фан, 2009. – 222 б.

¹⁴ Жўраева Ф. Вақф нима? // Шарқшунослик, 1991. – № 2. – Б. 37-47.

¹⁵ Жалилов О. Хазинамиздаги Хева ҳужжатлари // Шарқшунослик, 1993. – № 4. – Б. 62-71.

E.Karimov¹⁶, Sh.Kamoliddin¹⁷, and their focus was on exploring the role of waqf in society.

U.Abdurasulov's¹⁸ and U.Sultanov's¹⁹ study is of particular importance for analyzing the problems appearing in the waqf system after the establishment of the power of Russian Empire in Turkestan. Furthermore, there have recently been studies focused on issues such as the management system of waqf property²⁰, cash waqf and the basis of its use²¹, the role of women in waqf property²² in ongoing researches.

Foreign authors have also paid attention to waqf issue in Central Asia, and they delved this issue within the framework of socio-economic and political processes of different historical periods²³.

The analyses given above shows that although a number of aspects of the waqf issue have been examined on the basis of different approaches in the works created so far, but many issues such as waqf management, the history of waqf economy, and ownership rights in waqf property have not yet been extensively researched. Some aspects of these issues have been analyzed in the case of

¹⁶ Каримов Э.Э. Кубравийский вақф XVIII – XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубравия в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2008. – 279 с.

¹⁷ Камолитдин Ш., Махмудова М., Мусаметов Б. Два вақфа Тамгач Бугра-хана в Самарканде. Вақфные документы XI века на мадраса и дом больных в Самарканде / Текст. Перевод. Комментарии. – Lap Lambert Academic Publishing, 2012. – 280 с.

¹⁸ Абдурасулов У.А. Вақфы Ташкента и их социальное пространство (на основе архивных материалов конца XIX — начала XX вв.) // Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века: традиции и инновации. – Материалы международной конференции. – Ташкент, 2009. – С. 86-89.

¹⁹ Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида ижара муносабатлари (Кўкалдош мадрасаси вақф маъмурияти ижара хужжатлари таҳлили) // O'zbekiston tarixi. – 2012. – № 2. – Б. 35–46; Sulonov U. Waqf Administration in Tashkent Prior to and After the Russian Conquest: A Focus on Rent Contracts for the Kukeldas Madrasa // Der Islam, 2012. – Bd. 88. – P. 324-351; Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий хужжатлар асосида). Тарих фанлари бўйича докторлик дисс. автореферати. – Тошкент, 2016. – 88 б.; Султонов Ў.А. Тошкент вақф мулклари тарихи: тарихий хужжатлар тадқиқи ва тақлими (1507-1917). – Тошкент: Фан, 2021. – 367 б.

²⁰ Якубов Қ.К. Муҳаммад Раҳимхон II мадрасаси вақф хўжалиги: маъмурий бошқаруви, тузилиши ва иқтисоди // O'zbekiston tarixi. – 2015. – № 3. – Б. 13-23; Якубов Қ.К. XIX асрнинг II ярми – XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (Тарихий-манбашунослик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент, 2018. – 179 б.

²¹ Халияров А. Хива хонлигида пул вақфининг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларига доир // O'zbekiston tarixi. – 2014. – № 4. – Б. 12-23.

²² Исматова Н.А. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари Бухоро амирлиги вақф мулкчилигида аёллар фаолияти // O'zbekiston tarixi. – 2018. – №3. – Б. 3-14; Исматова Н. Бухоро амирлигида аёл воқиғалар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 2020. – 206 б.

²³ McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. – Princeton, 1991. – 356 p.; McChesney R.D. Reconstructing Balkh: The *Vaqfiya* of 947/1540 // Studies on Central Asian History in honor of Yuri Bregel. Edited by Devin DeWeese. – Indiana University, Bloomington, 2001. – P. 187–243; Schwarz F. An endowment deed of 1547 (953 h.) for a Kubravi khanaqah in Samarkand // Die Grenzen der Welt. Ed. by Lorenz Korn, Eva Orthmann and Florian Schwarz. – Wiesbaden: Reichert, 2008. – P. 189-210; Subtelny M.E. Timurids in Transition. Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. – Leiden-Boston: Brill, 2007. – 411 p.; Абашин С.Н. Ислам в бюрократической практике царской администрации Туркестана (Вакуфное дело дахбитского медресе. 1892-1900) // Сборник Русского Исторического Общества. – Москва: Русская панорама, 2003. – № 7. – С. 163-191; Pianciola N. and Sartori P. Waqf in Turkestan: the colonial legacy and the fate of an Islamic institution in early Soviet Central Asia, 1917-1924 // Central Asian Survey. – 2007. – № 26. – P. 475-498; Isogai K. A. Commentary on the Closing Formula Found in the Central Asian Waqf Documents. Persian Documents. Social History of Iran and Turan in the fifteenth to nineteenth centuries. Edited by Kondo Nobuaki. – London and New York, 2003. – P. 3-12; Reichmuth P. Semantic Modeling of Islamic Legal Documents: A Study on Central Asian Endowment Deeds. PhD thesis manuscript. – Martin-Luther-Universität Halle (Saale), 2010. – 310 p.

Turkestan, Tashkent and Khiva, while it is not observed in the case of the Bukharan Emirate.

The second paragraph of the first chapter focuses on the study of primary sources, which form the source base of the topic. These sources have been classified into two groups: *historical documents and historical works*. A comparative analysis is applied to disclose various aspects of waqf institution in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th and early 20th centuries.

I. Historical documents. The documents related to the history of waqf relations are grouped by the content: 1) documents related to the process of forming waqf properties, which include *waqf-nāmahs (waqfiyah)*²⁴ and certificates re-accredited by witnesses (*shahādat-nāmah*); 2) documents on purchase and sale (*bay-'i bātt*), documents on mortgages (*bay-'i jā'iz*), lease contracts (*khatt-i ijārah*); 3) appeals; 4) *yārliqs* and *mubārah-nāmahs* issued by rulers.

The dissertation analyses the *waqf-nāmahs* (about 700), documents on sale (more than 100), lease contracts (25), and appeals on waqf issue (87), *yārliqs* (more than 100) which are stored in the funds of the National Archive of Uzbekistan, the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Science of the Republic of Uzbekistan, the Historical-Architectural and Art Museum Preservations in the cities of Samarkand and Bukhara, and the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg.

Waqf-nāmahs are documents that designate the legal status of properties, and their content was traditionally formed over the years and conventionally consists of “introduction”, “main part” and “conclusion”, which in turn consist of several small parts.

Compact *waqf-nāmahs*, that is, ones consisting of a few pages started to develop from the end of the 18th century, and especially in the 19th century. This process attests to the activeness of the representatives of the middle stratum to found waqf, and it can be argued that this was connected with their socio-economic status. Because the authorization of the documents required some money²⁵. However, thorough attention was paid not to violate the traditional form while compacting the documents²⁶.

Some waqf documents have a complex structure. They include a *waqf-nāmah*, a re-founded waqf document in the case where a waqf property was sold a new one was bought, as well as purchase and sale contracts²⁷.

The Bukharan Emirate had a practice of *bay-'i jā'iz*, that is the temporary “sale” or “mortgage”²⁸ of waqf property in exchange for a “loan” in waqf relations although it was not as popular as in Khiva Khanate. A few documents of this

²⁴ It is recorded as “*waqfiyah*” in Bukharan documents.

²⁵ Registration of the documents in qadi office was charged. Moreover, there was charged fees called “*muhṛānah*” for the seal, and “*khizmatānah*” for the service of the official. See: Юсупов М.С. Судостроительство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. Текст и вводная статья: Ульфат Абдурашулов и Паоло Сартори. Ташкент-Вена, 2016. – С. 18.

²⁶ In this case, in contrast to the *waqf-nāmahs* of the upper-class representatives, only a long eulogy part in their introduction was excluded.

²⁷ NAUz, И-323-fond, 1-ro'yxat, 125, 125/1, 125/2, 125/3, 125/4-yig'majildlar.

²⁸ Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Ташкент: Узбекистан, 1987. – С. 32-33.

character show that this practice was applied directly to the equipment founded as waqf.

The appeals related to waqf property were written in the form of a complaint, appeal, report according to their aim and objectives, and cover the following issues: a) the condition of waqf properties, that is, management, income distribution, etc.; b) disputes related to clarifying the boundaries of properties; c) sale of waqf properties; g) repair of waqf institutions and properties founded as waqf; d) disputes related to rent of waqf properties and tenants.

Mubārak-nāmah as official correspondences lead to elucidate such issues as the management system related to the history of statehood, the procedure clerical work. If this sort of documents is considered as proof of the aspirations and wishes of the rulers, they are of particular importance since they can determine the leadership qualities of emirs and their not being indifferent to any issue arising throughout the country.

Historical works written during the researched period are also important in illustrating the history of waqf property in the Bukharan Emirate. These works have been studied by conditionally dividing them into two groups. The *first group* included the sources providing information about the history of the reigning dynasty and socio-economic life, and they have been used to shed light some issues of the research²⁹.

There are distinctions in the ideological approaches of the written works. For instance, the position of benevolence towards the Manghit dynasty and justification of their policy is overrated in the works of royal historians such as *Nāṣir al-Dīn Tūrah*, *Muḥammad Salīm Bīk*, as well as the ruler of the Manghit dynasty *Sayyid Amīr Ālim Khān* (1910-1920). These works are paid special attention to the activities of the rulers in the charitable, cultural-educational, creative spheres.

Along with the increase in the number of historical works written by the royal representatives, it can be observed that works written in an informal way also

²⁹ Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти арки Бухоро / Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ғ. Каримов. – Тошкент: Тафаккур, 2009. – 128 б.; Трактат Ахмада Дониша “История мангитской династии” / Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. – Душанбе: Дониш, 1967. – 142 с.; Аҳмад Дониш. Рисола ёҳуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи / Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. – Тошкент, 2014. – 141 б.; Мйрзā ‘Абд ал-‘Азйм Сāmй. Та‘рйх-и Салātйн-и Манғйтййа / Перевод и примечания Л.М. Епифановой. – Москва, 1962. – 178 с.; Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи мутақаддимин ва муттаахирин / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н. Йўлдошев. – Бухоро, 2003. – 342 б.; Мирза Салимбек. Тарих-и Салими / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.К. Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009. – 330 с.; The Personal History of a Bukharan Intellectual. The diary of Muḥammad-Sharīf-i Ṣadr-i Ziyā / Translated from the Original Manuscript by Rustam Shukurov. – Leiden-Boston: Brill, 2004. – 407 p.; Садриддин Айний. Асарлар. 7-т. Эсдалиқлар. IV қисм / Тожикчадан А. Ҳақимов таржимаси. – Тошкент, 1966. – 321 б.; Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи / Форсийдан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Абдусодиқ Ирисов.- Тошкент: Фан, 1991. – 21 б.; Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси / Тожик тилидан таржимон Ҳасан Қудратуллаев // Шарқ юлдузи. – 1991. – № 8. – Б. 13-43; Абдуруф Фитрат. Ҳинд саёҳи баёноти. Танланган асарлар. – I жилд / Таҳрир хайъати: О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Д. Алимова ва б. – Тошкент, 2000. – Б. 98-169; Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. 1941. Самарканд давлат бирлашган тарихий-меъморий ва бадий-музей кўрикхонаси, № 828; Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. – 169 с.; Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги / Тарж. Ҳ. Тўраев. – Бухоро, 2004. – 120 б.

appeared in the historiography at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries³⁰. For example, the above-mentioned “unofficial” works of “independent historians” such as *Aḥmad Dānish*, *Mīrzā Abd al-‘Aẓīm Sāmī*, *Ṣadr-i Ziyā*, *Ṣadr al-Dīn Aynī*, *Fitrat* are characterized by their thorough critical opinions on the problems related to the country’s administration system, socio-economic issues in society, and in particular, waqf.

The sources providing information about famous *sufīs*, tombs of saints, and madrasas in Bukhara have been researched³¹ to define the amount of waqf institutions.

Travelogues (safar-nāmah). People, who came to Bukhara Emirate in the second half of the 19th and the early 20th centuries, recorded interesting details related to the socio-economic life of the Emirate within the framework of various assignments and tasks assigned to them³². Although these sources do not directly discuss the state of waqf property in detail, the information related to land-water relations is of particular importance for highlighting the thesis. For example, Danish officer and tourist Ole Olufsen, who came to the country at the end of the 19th century, stated that Russian government, who took control over the management of the Zarafshan water, deliberately cut off the water, knowing that Bukhara needed it. He emphasizes that the purpose of this was to strengthen the emirate’s obedience to the Russian Empire³³.

The second chapter of the dissertation entitled “**The Condition and Features of Waqf Property in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries**” analyzes the status of the waqf institution in the emirate, the changes in the amount of land founded as waqf, and the concepts of property inviolability.

The conquest of the Emirate by Russian Empire in 1868, and its transformation into a “protectorate”, that is, a dependent, had an impact on the traditional ownership system. Therefore, the state of waqf property in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries and its political status as a protectorate of Russian Empire is directly related to its socio-economic situation and the changes that happened.

The Russian Empire took colossal measures in order to reinforce its position in the Emirate and to achieve its economic, military-strategic goals. In particular, the establishment of the “Imperial Political Agency” in the territory of the Emirate

³⁰ Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX – XX аср бошлари) / Масъул муҳаррир Д.Х. Зияева. – Тошкент, 2022. – Б. 46-47.

³¹ Мухаммад Насриддин ал-Ханафи ал-Хасани ал-Бухари. Тухфат аз-заирин / Перевод, предисловие, комментарии – Х. Тураев. – Ташкент, 2003. – 31 с.; Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий / Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. – 122 б.; Садр Зиё. Зикри асомийи мадориси дохилайи Бухорои Шариф. ЎЗР ФА ШИ қўлғамалар фонди, инв. № 2193.

³² Ханьков Н. Описание Бухарского Ханства. – Спб., 1843. – 279 с.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – Спб. 1865; Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару Русской миссии в 1870 году. – Спб., 1871. – 108 с.; Schuler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. – New York, 1876. – 463 p.; Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари / Кириш, инглиз тилидан қискартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи З.А. Саидбобоев. – Тошкент, 2019. – 335 б.; Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. – London, 1911. – 599 p.

³³ Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. – P. 4.

by the request of Governor General of Turkestan, the exemptions to introduce Russian capital into the economy of Bukhara, the specialization of Bukharan agriculture as a supplier of raw materials for the Russian industry³⁴ are among them. The adaptation of large areas of land to cotton planting has led to a reduction in the amount of land directly donated as waqf. It is testified by the available historical documents that land in the between 2 and 4 *tanābs*³⁵ was endowed as waqf in that period.

Restrictions were introduced on the privatization of land by supplementary regulations, which were adopted between Russian and Bukhara governments for Russian interests in 1888. The citizens of the emirate were obliged to inform the political agency about the process of opening arid lands. It was forbidden to give more than a certain amount of land for each person. To be precise, it was permitted to purchase land from 750 to 1,500 square *sarjīn*³⁶ for a warehouse, 300 to 750 square *sarjīn* for a residence, and 5 to 15 square *sarjīn* for a market stall. On the contrary, the privileges of Russian citizens were improved, and they had the right to buy land in the territory of the emirate with the permission of the political agency³⁷.

The Bukharan Emirate was mainly a country specializing in agriculture, and the basis of its economy was agriculture based on artificial irrigation, in which waqf lands also played a large role. The Zarafshan River was the main source of the Emirate's irrigation system. 142 main canals started from it whose 99 irrigated Samarqand and 43 ones watered Bukhara oasis³⁸. According to available data, the total area of irrigated land in the 70s of the 19th century was 289,174.2³⁹ *dessiatina*⁴⁰. After the Russian invasion, the control over the use of the Zarafshan River was transferred to the administration of the Turkestan General Governorship, and the timely blocking of water by colonial power caused great loss to the agriculture of the Emirate⁴¹. Consequently, much arable land dried up, resulting in decreasing of harvests. Considering the fact that waqf lands were among them, it is obvious that the political changes that happened in the country had a serious negative impact on the Emirate's waqf property system.

Prior to the invasion, according to the rules of Sharia, each waqf institution had direct ownership of the property that belonged to it, regardless of the distance between them. However, the concept of "sacred and inviolable property" that had been practiced for centuries in Bukhara changed after the treaty was signed with

³⁴ Холиқова Р. Россия-Бухоро: Тарих чорраҳасида. – Тошкент: О'qituvchi, 2005. – Б. 196-231.

³⁵ *Tanāb* is the unit of land measurement and it was widely used in Central Asia. In Bukhara, Samarkand and in entire in Zarafshan valley *tanāb* was equal to 625 square sajens = 2845.1562 sq.m. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – Москва, 1970. - С. 129.

³⁶ *Sarjīn* is a unit of measurement used in Russia until 1918 and equal to 3 gaz or 2136 m. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2002. – 4-том. – Б. 515.

³⁷ NAUZ, И-3-fond, 2-ro'ухат, 1-yig'majild, 3-4-varaqlar.

³⁸ Муҳаммаджонов А.Р. Қўйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Тошкент: Фан, 1972. – Б. 202.

³⁹ *Desiatina* was the main surface measure unit used in Russia, and it was equal to 2400 sq. m. *sarjīn* or to 1609 ha. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2002. – 3-том. – Б. 267.

⁴⁰ Муҳаммаджонов А.Р. Қўйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Б. 202.

⁴¹ Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. – Б. 94.

the Russian Empire. That is, a number of Bukhara mosques, madrassas and *khānaqāh* lost their right to own their properties beyond Bukhara, and on the contrary, many waqf institutions in the general governorship, which were transferred into the governor's control, lost the right to management on the properties in the Bukharan Emirate. Consequently, the properties were turned into state (emirate) property. Many documents proving this have been preserved in the Zarafshan District Chancellery⁴². Besides that, the transfer of large areas such as Samarqand, Jizzakh, Khujand, Uratapa from the administration of the emirate to Turkestan General Governorship caused serious problems regarding to the properties belonging to the waqf institutions, their income and expenses. Of course, such cases caused many disputes and protests between the two sides. Therefore, the Russian government that faced with the traditional procedures existing in the colonized territory had to solve rather serious socio-economic problems. In this regard, the Turkestan General Governorship first studied the waqf system of the territory under its control and tried to introduce reforms in an appropriate order, and these processes directly and indirectly echoed in the Emirate.

Historical processes of the 19th and the beginning of the 20th centuries were very comprehensive. Socio-economic changes in the life of the Muslim countries, the movements of enlightenment also had influence on all spheres of the Emirate. The group of “Young Bukharans”, which was formed at the beginning of the 20th century, eagerly tried to make reforms in the introduction of the democratic governance system in the Emirate. They developed a draft of a special program. In the special part of the project dedicated to “Waqf Lands”, a proposal was made to completely reform waqf sector, to systematize it, to establish a Ministry of Waqf Affairs to control waqf income and expenditure.

It is observed that besides the intervention of the imperial government in the internal affairs of the emirate, the Emirs of Bukhara introduced certain reforms. For example, *Sayyid Amīr Ālim Khān*, who tried to reform various spheres of society, paid special attention to waqf. According to the decree “On Education” signed by the Emir in 1911, it was instructed to build schools in different areas of the city at the expense of waqf which were transferred to state treasury⁴³. The information given by the official press on the construction of most of the schools in Bukhara creates an impression about the practical implementation of the decree⁴⁴.

Common and specific aspects of establishing a waqf are explored in the next paragraph of the second chapter.

The traditional method of founding properties as waqf was preserved in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Although Emir's sovereignty in domestic and foreign policy was significantly limited by the treaty with the Russian Empire, the Russian government did not directly interfere in the affairs of waqf, which was an

⁴² NAUz, И-5-fond, 1-ro'uxat, 3442-yig'majild, 1-14-varaqlar.

⁴³ Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва кадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. – Б. 41.

⁴⁴ Бухородаги янгилик // Туркистон вилоятининг газети. – 1911. - № 26.

important form of ownership in Bukhara. Because waqf property was closely connected with population's religious beliefs and the way of life that had been formed over centuries. In addition, religious leaders, who had great influence on society, had a unique role in the management of waqf properties. The interference of the Russian Empire in the waqf founding process would have caused great protests among the Emirate's population. There was also an external factor in this: if the Empire had interfered the waqf, naturally large Muslim countries such as Ottoman Empire, Persian Empire would not have been spectators and would have shown their reaction. This might have been the cause of international conflicts.

Founding a waqf started with a direct appeal to the court by the person who decided to do so. The existing procedures have been conventionally systematized and analyzed as follows:

1. *Requirements for the identity of the person (wāqif)* who founded the property of the waqf. While accepting the appeal by the judge, the founder's liability to found a waqf was also investigated. 2. *The appearance of the wāqif*. Physical appearance of the wakif is clearly described in most of the documents, and this part is conditionally called the "passport of the wāqif". 3. *Requirements for the property founded as waqf*. One of the important requirements of the founding waqf is that the property allocated as a waqf had to be the best of the properties of the wakif and free from the share of others or any circumstances that prevented it from being a waqf. 4. *Witnesses*. The Shariah shows certain rules regarding the number of witnesses. The issue of the identity and number of witnesses grew more important over time. Their social status and number are indicators of to determine wakif's position in the society and the level of his reliability. 5. *Documentation of waqf property*. This process was developed during the time of Caliph Umar (r.a.) and acquired its own specific structure.

The documents considered in this research testify that the tradition of founding a waqf for the benefit of generations was in practice in the Emirate of Bukhara until the first quarter of the 19th century. However, this process was not adhered to than 95 percent of cases from the middle of this century⁴⁵. Firstly, this can be explained by the probability in decrease of the stratum of large property owners who founded "waqf-i awlād". Furthermore, this case rises the view that the subject of waqf was a physical person⁴⁶.

The next paragraph of this chapter elucidates the waqf subjects⁴⁷, the properties founded for them and their rate of changes. The study shows that the mosques occupied the leading place to which waqf was founded among religious-educational institutions. In particular, it was found that 60 percent of the founded waqf properties belonged to the mosques. The importance of mosques constantly

⁴⁵ This idea is put forward based on the documents preserved to this day.

⁴⁶ If it is considered from the perspective of the characteristic of the period under study and the political changes that took place in the region, people may have been afraid of losing their property. Because, when the property was established for the benefit of mosques-madrasas, these institutions became legal entities of now and formed as a whole system with certain rights. Of course, the integrity of this system was protected by the state. Therefore, ordinary people preferred to establish the properties in a specific institution.

⁴⁷ Waqf subjects are the religious and educational institutions and certain individuals to which the income of waqf properties is directed.

grew both as the places of worshiping and as the centers of information exchange. However, there was also a political aspect to the issue. After the establishment of Russian rule, the process of introducing Russian system and new schools began in the area. However, supporters of the traditional education system built mosques and schools within mosques as much as possible.

The practice of founding properties as waqf properties for the benefit of mosques in the holy cities of Muslims, such as Mecca and Medina began to spread widely in Uzbek khanates at the end of the 19th century⁴⁸. This situation is clearly visible in the case of Bukhara, and its unique aspect is that the founded waqf directed mainly to Medina, in particular, to the benefit of the reciters of the holy mosque “*Masjid al-Nabawī*” and the religious festivals held by them. The reason for this is that Bukharan scholars who settled in Madinah much earlier, more precisely in the 17th century, gained a great popularity in the city in terms of religious knowledge and formed a specific Bukharan diaspora⁴⁹. Although the waqf institutions were located in Medina, the properties founded for them were in Bukhara, and a special “delivery” service was established. Of course, the *mutawallī* assigned to these waqf properties was the person most responsible for this, and he had to ensure that the benefits from the waqf would reach the institutions.

Besides founding land, stalls, shops, palaces, and mills as waqf, founding houses as waqf gradually increased in the researched period.

The increase in capitalist relations and the development of commodity-money relations somehow affected the system of waqf property. Therefore, founding portable properties as waqf, in particular cash waqf increased at that time. It is noteworthy that in the Khivan Khanate there was registered a document on founding cash money as a separate waqf⁵⁰ while in Bukhara money capital was founded as waqf together with other type of properties. Also, the procedure for using money in the emirate is displayed in most cases in the form of buying real estate such as land and shops⁵¹.

This paragraph also provides information on book waqfs. The books founded as waqf property were very rare compared to other properties in the 19th and 20th centuries. *Waqf-nāmahs* give evidence that real estate was founded along with books as waqf property. However, it is not possible to give a complete conclusion about the lack of waqf books in this case. Because when it necessitated to make the books a waqf foundation, *waqf-nāmahs* were not issued for them.

This chapter also discloses the issue of using waqf properties. “*Ijārah*”⁵² and “*istibdāl*”⁵³ practices were considered main driver mechanisms of using waqf properties.

⁴⁸ It is known as “*Haramayn waqfs*” in scientific literature.

⁴⁹ Reichmuth Philipp. Semantic Modeling of Islamic Legal Documents: A Study on Central Asian Endowment Deeds. – P. 217.

⁵⁰ NAUz, И-323-fond, 1-ro'yxat, 1372, 1373, 1374-yig'majildlar.

⁵¹ This opinion was developed based on the existing waqf documents.

⁵² According to the dictionary, the term “*ijārah*” means to use or hire [someone] for a certain period of time. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 204.

“*Ijārah*” is conditionally analyzed by classifying into a) simple or common lease; b) supplementary lease (*sublease*); c) complex rent forms.

The lease of the waqf property was recorded in the *agreement* (“*ijārah-nāmah*” or “*khaṭṭ-i ijārah*”) between the trustee (*mutawallī*) and the person who rented. The agreement was notarized in a *qāḍī* office by the special secretary *mirzā-yi ijārah* and approved with the seal of *qāḍī*. Besides, the secretary recorded the account of leased waqf properties⁵⁴. The fee for renting was usually paid directly to *mutawallī* by the tenants⁵⁵. Where the rent of waqf lands located far from the waqf institution, it was levied by special assistants. The rental income of waqfs, which was transferred directly to the state, was levied by authorized officials, transferred to the state treasury and reported to the government.

There was a tradition of using waqf properties by the practice of “*istibdāl*” within the waqf property system of the Bukharan Emirate. Attention was drawn to the features of permanent income-generating of the waqf, and it was permitted by some scholars that the property could be exchanged or sold in case it became unprofitable⁵⁶. The practice was used in such cases where the institution to which the waqf property was ruined, broke down, or the income of the property stopped. The practice was also introduced in relation to money waqf⁵⁷.

The third chapter of the dissertation is titled “**Social Relations in Waqf Property System**” and firstly analyzes the social structure of the endowers.

Properties as waqf had been mainly founded by rulers, representatives of the upper class and scholars since the early days of establishment of waqf. By the period under study, the middle class population became more active. The Russian Empire is examined as a factor which had a direct impact on these processes. In particular, the political situation in the region, and the loss of a large part of the state’s territory caused anxiety among the population about the confiscation of their property. Therefore, all strata of the population who were able to found waqf property consciously did so, in order to ensure the inviolability of properties.

The social structure of endowers was divided into *upper, sipāhī [militant]* and *middle classes*. This is analyzed from the perspectives of the interests that motivated them to found waqf property. The work also elucidates the aspirations of the rulers, who were the highest representative of the upper stratum, to strengthen their political image by founding waqf properties. For example, the last three Manghit rulers – *Amīr Muẓaffar Khān* (1860-1885), *Amīr ‘Abd al-Aḥad Khān*

⁵³ “*Istibdāl*” is the practice that means direct exchange of endowed property to another or purchase of more profitable property instead of it.

⁵⁴ Юсунов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. – С. 27.

⁵⁵ Абдураимов М.А. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара. – Ташкент, 1961. – С. 35; Институт Восточных Рукописей РАН (ИВР РАН). Архив востоковедов. Личный фонд А.Л. Куна (The Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Archive of Orientalists. Personal fond of A.L. Kun (1840-1882) шахсий фонди), fond-33, opis’-1, delo-165, ll.-22, 46, 53, 61, 62, 65, 75, 77.

⁵⁶ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. – С. 542-544; Sait S., Lim H. Land, Law and Islam: Property and Human Rights in the Muslim World. - London-New York: Zed Books, 2006. – P. 150.

⁵⁷ When cash is established as a waqf, it is determined to purchase real estate such as land or a commercial establishment to the money.

(1885-1910) and *Amīr Ālim Khān* (1910-1920) - founded and restored many waqf properties. This was not only in the harmony with merits as concession and respect to the traditions, but also the desire to raise their political position.

The rulers of the Manghit dynasty kept the tradition of founding waqf properties for the *ḥaramayn* mosques in the holy Muslim cities such as Mecca and Medina, and waqfs for pilgrims. This practice started to become especially popular at the end of the 19th century⁵⁸. This is explained by the construction of railways to the region and the improvement of facilities while pilgrimaging. This situation can be interpreted as an attempt by the rulers to strengthen their position at the international level, especially among Muslim countries. That is, the Bukharan Emirate sought to gain the support and recognition of other Muslim countries by founding waqf properties for their institutions. For instance, it is noteworthy that the construction of many *rabāts* and hotels in Arab countries such as Egypt, Iraq, and Syria, which were parts of the Ottoman Empire at that time was funded by Emir *‘Abd al-Aḥad Khān*⁵⁹. Naturally, these factors played a role in the fact that the Russian Empire did not completely occupy the Emirate, but established the status of a protectorate as the Ottoman Empire would not have allowed a Muslim country to be completely dependent on a non-Muslim country.

The stratum called *fuqarā* or *ra’iyyat* constituted the majority in the population of the Bukharan Emirate⁶⁰. The stratum can be included peasants, stock-breeders, artisans and merchants. The waqfs founded by them mainly served the interests of the area where they lived. Waqfs in this form were established on a unique collective basis, and consequently schools were built in small areas, especially in *gūzars*, where the population improved literacy and learn various subjects, as well as people a place to pray, meet and exchange information at the mosques built. Waqfs of this kind can be interpreted as a means of cutting unemployment. People have earned respect and trust in their community by donations and caring about the public interest.

The *social* relations between different strata have been revealed in the example of the waqf property of *Khawājah Ārif Riwwarī* shrine complex in Bukhara⁶¹. A conditional structure of the shrine was developed based on the study of the information in the waqf scroll belonging to the collection.

The earliest information about the activity of the shrine dates back to the 16th century, and according to the waqf document, it is directly associated with the name of *‘Abdullāh Khān* II (1534-1598) from the Shaybanids. The name of *Amīr Tīmūr* is also mentioned as the founder of the waqfs to the shrine. It is stated that he endowed more than 1000 tanabs of land as waqf in the village of *Chārwardarah*

⁵⁸ See: Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. – С. 85; NAUz, И-323-fond, 1-ro’ухат, 1187-yig’majildlar.

⁵⁹ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. – Б. 63.

⁶⁰ Нормуродова Г. Бухоро амирлиги ижтимоий қатламлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги роли (1868-1920 йиллар). – Тарих фанлари бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2020. – Б. 19.

⁶¹ NAUz, И-323-fond, 1-ro’ухат, 1372, 1373, 858-yig’majild. See about *Khawājah Ārif Riwwarī*: Исмадова Н.А. Бухоро зиёратгоҳларини ўрганишда вақф ҳужжатларининг аҳамияти (Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳ мажмуасига оид вақф ўрама) // O’zbekiston tarixi. – 2020. – №4. – Б. 62-71; Якубов Қ. Амир Темури сиймоси манғит хонлари нигоҳида: тақлид ва легитимация // Sharqshunoslik. – 2021. – Б. 3-16.

in *Shāfirikān* district of Bukhara⁶². However, the analysis of the content of the text in the scroll shows that these waqfs belong to the 18th century.

The paragraph evaluates the status of the *mutawallīs* of this period in detail, *mutawallīs* of this period were distinguished by having more powers compared with ones of previous periods. In particular, they were much freer to manage, lease and set prices for waqf properties. This situation is explained by the increase in the number of *mutawallīs* due to a rapid growth in the founding of waqfs which caused difficulties in controlling them. The popularization of shared (*mushtarak*), in other words, *mixed* waqfs can be shown as another factor.

It was regular practice to appoint a *mutawallī* not only from *wāqīf*'s descendants, but also the *imāms* of mosques, *mudarrises* of *madrasahs*, and local *āqsaqāls*. The chief judge of the Bukharan Emirate was in charge as *mutawallī* of controlling the waqf founded by rulers and high-ranking officials. It is worth noting that the chief judge – *qādī al-quḍāt* was appointed as *mutawallī* of almost all waqfs founded in Bukhara for Medina. The analysis of waqf documents shows that several *mutawallīs* were appointed in certain waqf properties. Therefore, it can be said that in certain waqf economies, there was a special “*mutawallī association*”, as well as “*mutawallī-bāshī*” – the main trustee who leads other *mutawallīs*.

In this chapter, the participation of women in the waqf sector is analyzed, paying special attention to the issue of gender in the waqf ownership system.

Waqf property system in the researched period is signified in the growth of women's involvement in the Bukharan Emirate. Because according to archival documents, approximately 30 percent of the waqf properties founded in the 19th – 20th centuries were endowed by women, most of whom were representatives of the middle stratum⁶³. This justifies that property relations were extremely developed among women⁶⁴.

Women, founding their properties as waqf for the benefit of institutions such as mosques and madrasahs, made their contribution to religious, educational and spiritual life of the society. Various forms of real estates were founded by *wāqīfahs* to such known *madrasahs* as *Mīrzā ‘Abd al-Raḥmān ‘Alam* (1888 AD/1305 AD)⁶⁵, *Ustā Bahādir* (1892 AD/1310 AD)⁶⁶, *Mīr Dūstūm Biy* (1916 AD/1334 AD)⁶⁷ and *guzar* mosques⁶⁸.

Between the 19th and 20th centuries, among women, donations to the benefit of *maqṣūrah-khwānī* became popular.

⁶² ЎзМА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 858-йиғмажилд.

⁶³ This percentage is approximate on the basis of waqf documents in the I-323 fund of the UzNA. Some *waqf namahs* belonging to women have been lost, and other documents of “purchase and sale” give information about women's founding waqf.

⁶⁴ This is a large number compared to neighboring regions. In particular, it was found out that only 8 of the waqfs established in Tashkent in these periods belonged to women. See: Султонов Ў. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI – XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). – Б. 20.

⁶⁵ NAUz, И-323-фонд, 1-ро'ухат, 58-йиг'majild.

⁶⁶ NAUz, И-323-фонд, 1-ро'ухат, 83-йиг'majild.

⁶⁷ NAUz, И-323-фонд, 1-ро'ухат, 80-йиг'majild.

⁶⁸ NAUz, И-323-фонд, 1-ро'ухат, 134, 149, 163, 165, 510-йиг'majildlar.

The majority of *wāqifahs* supported the “*waqf-i khayri*” type of waqf. Another factor that motivated women to make a charitable waqf may be associated with their spiritual condition. In particular, it should be acknowledged that most of them were childless women, and the *wāqifahs* were intended for the purpose of ensuring the prayer after their demise.

CONCLUSION

The following conclusions have been developed while researching primary and secondary sources on waqf property history in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries:

1. Appeals (statement, complaints) and legal acts (*mubārak-nāmahs*, *yārliqs*) related to waqf relations of the Bukharan Emirate were widespread in the condition of being protectorate, and their analysis reveals that the Bukharan Emirs paid great attention to maintaining the documents in systematic order.

2. Few-paged, that is, compact *waqf-namahs* became noticeable from the end of the 18th century, and more precisely from the 19th century. In particular, the length of waqf documents was shortened and considerably compacted in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The main reasons for this were related to the fact that the middle-class population began to found more waqfs in order to guarantee their property and thus contribute to charity, as well as to reduce the costs of validation due to their financial situation.

3. The condition of waqf in the Bukharan Emirate during the researched period is connected to its political status, and the mutual peace agreements signed with the Russian Empire. In particular, the loss of large areas of the emirate and the concession of control of an important water source, that is the Zarafshan River to Russians, as well as the adaptation of the region to cotton cultivation directly resulted in such serious socio-economic consequences as the shortage of land and water from the perspective of waqf, hardships in using revenues coming from waqf properties, the confiscation of gloomy mosques and madrassas, which remained without supply, by state.

4. Founding waqf properties were based on long-lasting traditions, which had been in practice since the origin of waqf system in the Bukharan Emirate, and mainly “*khayrī*” (charitable) and “combined” types of waqf became popular during these times. Besides, there was “*waqf-i dahyak*” in the Emirate and it was used in two meaning. The first was “*sulṭānī dahyak*” which was oriented to educational institutions by the government on account of the ushr tax paid to the state treasury, while the second one was understood as a payment to waqf institutions directly from the rent of waqf properties.

5. Besides land, many commercial establishments such as shops, market stalls, and craft equipment regularly appear in the list of properties founded as waqf. Founding large land as waqf decreased during these periods. This process was greatly influenced by the political situation in the region, socio-economic condition, and changes in the social structure of *wāqīfs*.

6. Distinctive aspects are noticeable in the practice of waqf of the Bukharan Emirate during the researched period, in particular, the number of cash waqfs in the emirate grew as a result of the development of commodity-money relations in the region, and this type of property was founded as supplementary to mainly real estate in order to buy another real estate for this money.

7. Waqf institutions, as a part of the integrated system in the state governance, reflected management relations. In conflict situations arising in the practice of using waqf properties, the claims of the parties were investigated and appropriate measures were taken.

8. Active participation of not only representatives of the upper class and large landowners, but also middle-class representatives, who were able to donate, was observed in the establishment of waqf during the period under study. The endowments made by middle-class representatives served the interests of their living *mahallas/gūzars* and to reduce unemployment.

9. Waqfs founded by the rulers in the emirate and other Islamic states showed the activity to be connected with both centuries-long traditions, values, and their development and humanitarian activities. Furthermore, this practice served to strengthen their political status in international arena.

As a result this dissertation, the following proposals and recommendations have been developed:

- Considering the importance of the waqf property in the socio-economic and political life of the region, it is considered appropriate to publish a catalog and a collection of waqf documents;

- The publication of the documents stored in the fund “*Bukhārā Amirligi Qūshbegisi*” No I-126 of the National Archives of Uzbekistan provides important information about the state administration of the emirate;

- It is necessary to create a virtual museum by restoring the original historical image of institutions that have disappeared or are not well preserved based on the information in *waqf-namahs*.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 02/30.12.2019.Tar.56.01. ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

НАРГИЗА АДХАМОВНА ИСМАТОВА

**ИЗ ИСТОРИИ ВАКФНОГО ИМУЩЕСТВА В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

07.00.01 – История Узбекистана

07.00.08 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам

Ташкент, 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан под номером В2022.3. PhD/Tar726

Диссертация выполнена в Институте истории Академии наук Республики Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (<http://fati.uz>) и на Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научные руководители:

Доно Хамидовна Зияева

доктор исторических наук, профессор

Азамат Зиё

доктор исторических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Азимхужа Музаффарович Атаходжаев

доктор исторических наук

Уктамбек Абдулганиевич Султонов

доктор исторических наук

Ведущая организация:

Национальный университет Узбекистана

Защита диссертации состоится «__» _____ 2022 г. в __ часов на заседании Научного совета DSc 02/30.12.2019.Tar.56.01. по присуждению ученых степеней при Институте истории Академии наук Республики Узбекистан (Адрес: 100047, г. Ташкент, ул. Яхя Гулямова, главное здание Академии наук, дом 70, 110-кабинет. Институт истории АН Республики Узбекистан. Тел.: (99871) 233-54-70; факс: (99871) 233-39-91; e-mail: info@fati.uz Институт истории АН Республики Узбекистан.

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан (зарегистрирована за №__). (Адрес: 100170, город Ташкент, ул. Зиёлилар, 13. Тел.: (99871) 262-74-58, факс: (99871) 262-34-41).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2022 года
(Протокол реестра рассылки №__ от «__» _____ 2022 года)

М.С. Исакова

Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук

Х.С. Жуманазаров

Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор философии по историческим наукам (PhD)

Н.А. Аллаева

Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования: осветить социально-экономические последствия колониальной политики Российской империи, путем выявления состояния вакфа, а также внутренних и внешних факторов, повлиявших на него в Бухарском эмирате во второй половине XIX – начале XX века.

Объектом исследования является история вакфного имущества в Бухарском эмирате во второй половине XIX – начале XX века.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Аргументировано, что превращение Бухарского эмирата в протекторат Российской империи, утрата важных частей территории и переход права распределения вод реки Заравшан в распоряжение колониальной администрации, кроме того, приспособление региона к выращиванию хлопка привели к серьезным социально-экономическим последствиям, как нехватка земель и воды в системе вакфов, возникновение сложностей в использовании доходов от вакфного имущества, приход в запущенное состояние многих мечетей и медресе, оставшихся без снабжения, и как результат – переход их в государственное распоряжение;

Доказано, что правители Бухары, даже находясь под давлением империи, уделяли особое внимание систематическому ведению заявлений (обращений, жалоб, отчетов) и подзаконных актов (*муборакнаме, ярлык*), учитывая их значение в регулировании вакфного имущества;

Раскрыты особенности вакфной практики Бухарского эмирата, в частности, в результате развития товарно-денежных отношений увеличилось количество учрежденных денежных вакфов, которые ранее были ограничены, и этот вид собственности создавался, в основном, для покупки дополнительной недвижимости вдобавок к основной недвижимости;

На примере вакфной собственности, установленной Амиром Абдулахадханом для «Равзай Мунаввара» в Медине обосновано, что пожертвования, выделенные правителями Бухары арабским странам, были связаны не только с древними традициями и ценностями, но и служили делу укрепления их политического статуса на международной арене.

Внедрение результатов исследования. Научные результаты, полученные в процессе исследования истории вакфного имущества в Бухарском эмирате во второй половине XIX – начале XX века, были использованы следующим образом:

сведения о состоянии вакфной собственности, деятельности вакфных хозяйств мечетей и медресе, оформлении вакфных документов в Бухарском эмирате были использованы в инновационном проекте ИФА-2012-1-13 «Хрестоматия истории Узбекистана (4-том)» Комитета науки и технологий РУз, реализованного в 2012-2013 гг. на базе Института истории АН РУз (справка АН РУз № 3/1255-3175 от 16 ноября 2021 г.). Результаты исследования послужили освещению социально-экономических вопросов, таких как система образования, история образовательно-культурных и

общественных учреждений, имущественные отношения в Бухарском эмирате.

Научно-теоретические заключения о серьезных социально-экономических последствиях, возникших в результате превращения Бухарского эмирата в протекторат Российской империи, утрата эмиратом важных частей своей территории, возникновение сложностей в использовании доходов от вакфного имущества, приход в запущенное состояние многих мечетей и медресе, оставшихся без финансовой поддержки, приведшее их к передаче под государственный контроль и распоряжение, а также нехватка земель и воды в системе вакфов и переход права распределения вод реки Заравшан в распоряжение колониальной администрации и приспособление региона к выращиванию хлопка использованы в подготовке передач «Манбалар сузлаганда» («Когда говорят источники») и «Очик дарс» («Открытый урок») телеканала «O‘zbekiston tarixi». (Справка № 02-40-566 от 15 апреля 2021 г. телеканала «02-40-566» НТРК Узбекистана). Результаты исследования дали возможность представить широкой общественности аналитические размышления по истории вакфа в Бухарском эмирате во второй половине XIX – начале XX вв., а также показать идеи благотворительности, гуманизма, социальной поддержки в этот период.

Структура и объем диссертации. Исследование состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и источников, а также приложений. Общий объем диссертации составляет 150 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHING WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. *Исматова Н.А.* Исматова Н.А. Бухоро амирлигида аёл воқифалар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Масъул муҳаррир Д.Зияева. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 206 б.
2. *Исматова Н.А.* Бухоро амирлигида вақф мулкларини таъсис этиш ҳамда сотиш масалалари (XIX асрнинг сўнги чораги - XX аср бошлари) // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2014. – №2. – Б. 34-38. (07.00.00 № 21).
3. *Исматова Н.А.* Самарқанд вақф хўжалигида мутавалли лавозимида тайинлаш: анъанавий тартиб ва янги тизим амалиёти // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2016. – №1. – Б. 19-30. (07.00.00 № 6).
4. *Исматова Н.А.* XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари Бухоро амирлиги вақф мулкчилигида аёллар фаолияти // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2018. – №3. – Б. 3-14. (07.00.00 № 6).
5. *Исматова Н.А.* Бухоро зиёратгоҳларини ўрганишда вақф хужжатларининг аҳамияти (Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳ мажмуасига оид вақф ўрама) // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2020. – №4. – Б. 62-71. (07.00.00 № 6).
6. *Ismatova N.A.* Institute of Waqf and Some Aspects of Evolution of Waqf Institution in Central Asia (until the second half of 19th century) // *International Journal on Integrated Education*. – Vol. 3. – № 12. – P. 71-75. (SJ Impact Factor: 6.1).
7. *Ismatova N. A.* Waqf in Russian Turkestan: evolution of a traditional institute under the conditions of new realities // Gerda Henkel Foundation. Final Conference of Special Programme of Central Asia. – Berlin, 2015. – P. 45.
8. *Ismatova N. A.* Women's activity in the Bukharan Emirate within waqf economy: interpretation of waqf documents // *Historical Trajectories, Contemporary Challenges and Everyday Encounters*. 14th Bi-Annual Conference of the European Society for Central Asian Studies (ESCAS. October, 8-15). – Zurich, Switzerland, 2015. – P. 34.
9. *Исматова Н.А.* XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги вақф мулкларига оид: юридик назария ва амалиёт ҳақидаги қарашлар, манбалар таҳлили // *Тарих фани Марказий Осиё интеллектуал ривож контекстида. Тарихшунослик ва манбашунослик очерклари*. – Тошкент, 2014. – Б. 299-303.
10. *Исматова Н.А.* Бухоро амирлиги вақф мулкчилигида мутавалли аёллар фаолиятининг айрим жиҳатлари (XIX аср охири – XX аср бошлари) // *Республика интеллектуал салоҳиятини юксалтиришда олима аёлларнинг ўрни ва роли. Республика илмий-амалий анжуман материаллари*. – Тошкент, 2015. – Б. 44-45.

II бўлим (II часть; II part)

1. *Исматова Н.А.* Бухоро амири қўшбеги девонхонасида вақф ҳужжатларига оид маълумотлар (XIX аср охири – XX аср боши) // Илм-фан тараққиёти ва иқтисодиётни инновацион ривожлантириш. Ёш олимлар илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2012. – Б. 264-266.
2. *Исматова Н.А.* Бухоро амирлигидан генерал-губернаторлик таркибига ўтган ҳудудларда вақф хўжалигидаги трансформацион жараёнларни ўрганишга доир айрим мулоҳазалар // Тарихий манбашунослик муаммолари. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2013. – Б. 309-312.
3. *Исматова Н.А.* Рус шарқшунос олими А.Л. Кун коллекциясида Самарқанд вақф хўжалигига оид муҳим манбалар // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик ва тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Республика 7-илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2015. – Б. 163-165.
4. *Исматова Н.А.* Самарқанд шаҳри масжид, мадрасалари ўтмишда ва бугун // Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари . Тошкент, 2015. – Б. 237-240.
5. *Исматова Н.А.* Бухоро амирлигида мутавалли лавозими ва унинг вазифалари // Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 109-117.
6. *Исматова Н.А.* Ўрта Осиё вақф ҳужжатлари ўрганилишининг долзарб муаммолари // XXI аср - интеллектуал ёшлар асри мавзусидаги Республика илмий ва илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 234-236.
7. *Исматова Н.А.* Бухоро амирлиги вақф мулклари ижарасига доир айрим мулоҳазалар (XIX-XX аср бошлари) // Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги халқаро конференцияси тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 203-210.

Автореферат Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг
“Meros” журнали таҳририятидан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус
тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими 60×84 1/16. «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3,1. Адади: 60.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Кичик босмахонасида чоп этилди.
100047, Тошкент, академик Я. Ғуломов кўчаси, 70.